

TARTU RIIKLIK ÜLIKOO

Keel ja struktuur

2.

TARTU 1968

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

EESTI KEELE KATEEDER

Keel ja struktuur

2.

Tööd strukturealse ja
matemaatilise
lingvistikalt

TARTU 1968

ЯЗЫК И СТРУКТУРА

2

На эстонском языке
Резюме на русском языке

Тартуский государственный университет
СССР, г.Тарту, ул. Вилкооли, 16

Vastutav toimetaja H. Rätsep

=====

TRÜ rotaprint 1968. Paljundamisele antud 22.II 1968.
Trükipoognaid 9,63. Tingtrükipoognaid 8,76. Arvestus-
poognaid 6,1. Trükiarv 700. Faber 30x42/ 1/4.

MB 02427. Tell. nr. 105.

Hind 43 kop.

Mati Hint

Ortoocpia
normeerimise
probleeme

Saateks

Käesolev uurimus on välja kasvanud autori teoreetilistest uurimustest eesti kirjakeele fonoloogia ja morfofonoloogia alal ning tõust eesti kirjakeele fonoloogia ja morfoloogia kirjeldamiseks sobiva fonoloogilise ja morfofonoloogilise transkriptsiooni sedastamisel.

Kirjakeele normistik määrab ära fonoloogilise süsteemi ja ka morfoloogia kirjeldamiseks konstrueeritav morfofonoloogiline transkriptsioon on otseses seoses selle normistikuga. Nende küsimuste süsteemipärane uurimine toob ühtlasi teravalt esile ortoeepilise normiga seotud probleemid, millest järgnevas käsitletakse nelja terviklikumat probleemirühma: rõhu normeerimisega seotud probleeme (osaliselt seoses kvantiteediasustme normeerimisega), palatalisatsiooni normiga seotud küsimusi, vältenormi probleeme ja võõrsõnade ortoeepia spetsiifilisi põhiprobleeme.

Töö käsikiri on läbi arutatud Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi sõnaraamatute sektoris, kus autor töötab. Autor avaldab kõigile arutelust osavõtjatele tänu väärtuslike näpunäidete ja märkuste eest, eriti aga V. Hallapile, I. Kon-dile, R. Kullile ja E. Raietile.

Töö valmimisel ja trükkitoimetamisel on autorile suurt abi osutanud Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateedri generatiivse grammatika tööühma liikmed H. Rätsep, E. Uuspõld, T.-R. Viitso ja M. Rimmel, kes kõik olgu tänatud.

Autor avaldab tänu ka M. Lubile, kellega ta on korduvalt mõtteid vahetanud mõne selles töös käsitletud probleemi üle.

Autor palub vabandada mõningast tehnilist ebajärjekindlust töö kahe esimese ja kahe viimase peatüki vahel.

Detsember 1967

M. Hint

SISSEJUHATUSEKS

Eesti keelekorralduse ja õigekeelsusliku normeerimise taseme kohta on avaldatud vastakaid arvamusi. Silmanähtavalt on erinevaid hinnanguid mõjutanud ka teoreetiline platvorm, millelt õigekeelsuslikku normeerimist vaadeldakse. Kahjuks tuleb tõdeda, et isegi kuni viimase ajani ei ole meil õigekeelsusliku normeerimise põhimõtete ja metoodika suhtes ei üksmeelt ega selgust. Sellises olukorras on võimalik olnud õigekeelsuslikus korrastustöös liialdatult lähtuda üksikjuhtude kaupa normeerimisest ning häälikuseaduslikust ja etümoloogilisest teoretiseerimisest, samal ajal kui k e e l e k ä s i t a m i n e s ü s t e e m i n a on praktikas mõningi kord hüljatud. Tegelikult normeerimistöö aluseks olevaid ebapõhimõtteid on rüütatud otstarbekohasuse ja rahvakeelsuse põhimõtete nimedega, kuigi eesti keelekorralduse teoorias on juba kolmkümmend aastat tagasi osutatud, et otstarbekohasus on keelekorralduses pigem probleem kui põhimõte¹ ning rahvakeelsuse põhimõtte ulatuslikum kasutamine mitmete eesti keele sõlmprobleemide korraldamisel ei ole olemasolevate keelematerjalide kogude ning rakendatava tööjõu puhul puhtpraktiliselt võimalikki. Nii on rahvakeelsuse põhimõtte nime kasutatud kilbina, mille varjus on ortograafiliste normide nagu Saržee-

¹ Vt. V. T a u l i, Õigekeelsuse ja keelekorralduse põhimõtted ja meetodid. - Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised Nr. 17. Tartu, 1938, lk. 149 jj., 159, 194.

dafäär ja visavii või hääldusnormide nagu [ko,õpperatti.v] ja [o,olī.t] või morfoloogiliste normide nagu masinalüps või kontserdireis näol kogu rahvale kohustuslikuks tehtud süsteemitu subjektiivne maitse. Seetõttu ei ole kriitikal põhjust ülistada maailmaklassina meie õigekeelsusliku normeerimise taset ja tema väidetavaid teoreetilisi aluseid - otstarbekohasust ja rahvakeelsust,² kuigi eesti keelekorraldajad on kahtlemata ära teinud suure ja vajaliku töö. Kindlasti peab rahvakeelsus jääma õigekeelsusliku normeerimise üheks põhipõhimõtteks, kuid mitte süsteemitute üksikjuhtude lasuna, vaid süsteemina - ainult tegeliku uususe ja tema tendentside põhjal väljaselgitatud süsteem saab tänapäeval olla normeerimise põhimõtteks.

Sellisest teoreetilisest põhiseisukohast lähtudes on selles artiklis käsitletud eesti keelekorralduse probleeme ortoepia osas - sellises ulatuses nagu need probleemid esile kerkivad keele fonoloogilist ja morfofonoloogilist süsteemi kirjeldades. Seejuures on kogu tähelepanu pööratud just sõnavormide häälduslikule küljele ning morfoloogia küsimused (muutmistüüp) ja ortograafilised normid on käsitlusse haaratud vaid sel määral, kuivõrd nad sõltuvad arutamisele tulevate hääldamisprobleemide lahendamisest (või ka vastupidi).

Arutamisele tulevad ainult hääldamise normeerimise põhi-

² Vt. näit. L e o M i n i m u s, Ja kes hakkab selles vees kalu püüdma? "Keel ja Kirjandus", 1963, nr. 3, lk. 169 jj.

probleemid (rõhk ning rõhu ja kvantiteediastmete vahekord, palatalisatsioon, välde, häälduslikud normid võõrsõnades).

Tõõ lähtealuseks on kõige autoriteetsemad õiget hääldamist normeerivad väljaanded: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi "Õ i g e k e e l s u s e s õ n a - r a a m a t" (toimetanud E. Nurm, E. Raiet ja M. Kindlam; Tallinn, 1960; edaspidi: ÕS) ja Tartu Riikliku Ülikooli "E e s t i k e e l e g r a m m a t i k a" I osa "Häälikuõpetus ja ortograafia" 1. vihik (Tartu, 1963; edaspidi: TRÜ EKG).

Käsitlus ei ole mingil määral ajalooline, vaateväljas on praegune normistik, selle kujunemiskäigule on lühidalt viidatud ainult paaril korral. Oma laadi poolest on käsitlus põhimõtteline, konkreetsete näidete hulk ei ole suur. Näitematerjal on noomeni alalt, ka rõhusüsteemiga seotud fonoloogia ja morfofonoloogia teoreetilised küsimused on läbi töötatud ainult noomeni osas.

Kogu tõõ ajendiks on veendumus, et keelekorraldusel ja õigekeelsuslikul normeerimisel tuleb arvesse võtta keele uurimise kaasaegset olukorda ja selle uurimistõõ konkreetseid tulemusi. Käsitlev tõõ tahab olla tagasihoidlikuks sammuks eesti keelekorralduse ja õigekeelsusliku normeerimise teoreetilise baasi ja metoodika ajakohastamise teel.

1. p e a t ü k k

RÕHU NORMEERIMINE

1.0. R õ h u n o r m e e r i m i n e on teravaks probleemiks võõrsõnade puhul. Kuid ka rõhule üleüldse, eesti keele rõhusüsteemi foneetikale ja fonoloogiale on senini pühendatud hämmastavalt vähe tähelepanu. Sellest siis johtubki, et tänapäevani rändab ühest foneetikaõpikust ja loengukursusest teise traditsiooniline kolme rõhuastme kontseptsioon, mille kõige põhjalikumaks normatiivseks variandiks on TRÜ "E e s t i k e e l e g r a m m a t i k a" I osa l. vihkus esitatud peatükk (TRÜ EKG, lk. 115 - 121). Selle kontseptsiooni puhul eristatakse pearõhku, kaasrõhku ja nõrka rõhku, kusjuures fonoloogiliseks peetakse ainult pearõhku ja sedagi vaid "mõnel määral".³

1.1. Morfoloogiliselt sidumata kaasrõhk ja morfoloogiliselt seotud kaasrõhk.

Senine rõhukäsitus ei ole adekvaatne. Kõigepealt on mõõdapärase matu eristada morfoloogiliselt sidumata ja morfoloogili-

³ TRÜ EKG, lk. 118; selle pearõhu "mõnel määral" fonoloogilisuse esiletoomine ei ole metoodiliselt ka just täiesti laitmatu: vastandustes nagu tráktorist ja traktoríst või fóljetonist ja följetoníst osaleb ikka ka kvantiteet.

selt seotud kaasrõhku (edaspidi sidumata ja seotud kaasrõhk).

Kaasrõhu funktsioonid keele morfofonoloogilises süsteemis on erinevad kaasrõhu funktsioonidest fonoloogilises süsteemis. Morfofonoloogilises süsteemis oluline morfoloogiliselt seotud kaasrõhk esineb liitsõnade järelkomponentide esisilpides (aga kui pearõhk on liitsõna järelkomponentis, siis ka liitsõna esikomponentide esisilpides), võrsõnades ja kindlatel tingimustel mõningates tuletusliidetes (vt. 1.4).

Fonoloogilises süsteemis lisandub seotud kaasrõhule sidumata kaasrõhk, mis langeb sõna teisele või kolmandale või teisele ja neljandale või kolmandale ja viiendale silbile jne. olenevalt sõnavältest, sõna silpide arvust ja silpide struktuurist. Need foneetilised-fonoloogilised faktorid määravad automaatselt ära sidumata kaasrõhu asukoha sõnavormis, kuigi sidumata kaasrõhk ei pea ühe ja sama sõna erinevais muutevormides langema ühele ja samale silbile ning isegi üks ja sama muutevorm võib esineda sidumata kaasrõhu erinevate mudelitega.

Foneetiliselt ei ole seotud ja sidumata kaasrõhku võimalik eristada (fonoloogiliselt on see ainult osaliselt võimalik).

Järgnev käsitlus ei ammenda probleemi foneetilisi ja fonoloogilisi finesse, vaid on mõeldud probleemi tõstatamiseks ja lahendusettepanekute tegemiseks normatiivse foneetika ja õigekeelsusliku normeerimise nõuete ulatuses. Esitatakse näidetes märgib järgneva silbi pearõhku 'silbi ees, seotud kaasrõhku', silbi ees ning sidumata kaasrõhku sidekriips silbi ees. Rõhumärkide ' , - abil antakse ka sõnavor-

mide liigendamine rütmilis-rõhulisteks üksusteks, kusjuures
rõhulise silbi alguses on ÕS-i ortograafia k, t, t', p, f, s-le
 vastavat häälduslikku geminaati edasi antud rõhumärgiga kahe
 silbi vahel jagatud geminaadina: K'K, K,K ja K-K → K ÕS-i
 ortograafias, kus K = k, t, t', p, f, s. Rõhumärgid ' , - on
 näitesõnade poolitamisel ka poolitamismärkideks, mida rõhumär-
 kidena - NB! - kirjutatakse nii eelmise rea lõpus kui ka uue
rea alguses (mujal on sidekriipsu funktsioon tavaline). Sõna-
 piiri liitsõnades märgitakse kaarekesega, ÕS-i tsiteerimisel
 aga ÕS-i järgi kolmel võimalikul viisil, vrd. miini/o`t'sija,
miini~pi`lduja, miini~pi`lduja, tuli. Palatalisatsiooni ja
 kolmandat väldet märgitakse nagu ÕS-is (vastavalt ' ja `).
 Eraldusmärgi , kasutatakse vajaduse korral silbipiiri märki-
 miseks. Silbipiiri määramisel järgitakse normatiivse grammati-
 ka silbitamisreegleid, mõnel juhul antakse ka alternatiivseid
 silbitamisvõimalusi, kuigi selles töös tehtavaid järeldusi ei
 mõjusta traditsioonilise silbitamise võimalik ebaadekvaatsus
 mõnel juhul, näiteks kui reaalne silbipiir pole mitte põd,ra
 ja sub, re`tt, vaid põ,dra ja su, bre`tt.⁴ Foneetiliselt tran-
 skribeeritud näitesõnad on nurksulgudes, punkt vokaali järel
 tähistab seal pearõhku ning koolon kaasrõhku. Fonoloogili-
 sena käsitatud materjal on kaldsulgudes. Mitteesinevad sõna-

⁴ Sellise silbipiiri võimalikkusele on viidanud näiteks
 A. Saareste ja A. Raun, vt. A. S a a r e s t e and
A. R a u n, Introduction to Estonian Linguistics. - Ural-Altai-
sche Bibliothek XII. Wiesbaden, 1965, lk. 11.

vormid on märgitud tärnikesega * sõnavormi ees.

Järgnevas püütakse näidata, kuidas rõhud - pearõhud ja kaasarõhud - liigendavad pikad sõnavormid rõhulis-
r ü t m i l i s t e k s ü k s u s t e k s, millest iga-
üks sisaldab rõhulist silpi ja mis oma silbi- ja kvantiteedi-
struktuuri poolest sarnanevad iseseisvate lühikeste sõnavor-
midega.⁵

Liitsaim on sidumata ja seotud kaasarõhu erinevust demonst-
reerida vastanduste abil, milles osalevad ühelt poolt mitte-
liitsõnad ja teiselt poolt nendega sarnase välte- ja silbi-
struktuuriga liitsõnad ja võõrsõnad, näit.:

<u>a`lga-jale</u>	-	<u>a`lgajale</u> .
<u>ilusa-mate</u>	-	<u>ilu_tuleta</u> ,
<u>võr`ku-dele</u>	-	<u>võr`k_kudede</u> .
<u>van`krit-tele</u>	-	<u>pan`k,rot`ile</u> jhe.

Hoolimata ühesugusest silpide arvust ja sarnasest välte-
struktuurist on neis sõnavormides kaasarõhu asukoht erinev.

Nagu öeldud, sõltub sidumata kaasarõhu asukoht sõnavormi
vältest, silpide arvust ja silpide struktuurist; s i d u -
m a t a k a a s r õ h k o n n e n d e f o n e e -
t i l i s e l t (mittemorfoloogiliselt) d e f i n e e -
r i t a v a t e t e g u r i t e p o o l t m ä ä r a -

⁵ Vrd. samasuguse seisukoha põhimõtteid Ilse Lehistel:
I. L e h i s t e, The Function of Quantity in Finnish and
Estonian. "Language", Vol. 41, N° 3 (1965), lk. 447 - 456.

t u d.

Mis silpide struktuuris on puutub, siis on normatiivses kirjelduses mõtet eristada teise- ja kolmandavälte silpe ning pikki ja ülipikki silpe.

Teise ja kolmanda välte fonoloogiline, tähendust eristav vastandamine on võimalik ainult pearõhulistes ja seotud kaasrõhuga silpides, kuna sidumata kaasrõhuga järgsilpides nagu ka nõrga rõhuga silpides ei ole võimalik teise ja kolmanda välte fonoloogiline vastandamine. Nii on nõrgarõhulistes ja sidumata kaasrõhuga (järg)silpides võimalik ainult kaheastmeline kvantiteedikontrast, vrd. kurad - kurat, talude - talute, kerese - keresse ja värvavad - värvavat, väriseda - värisete, alamuse - alamusse jne. Seotud kaasrõhuga (järg)silpides seovastu on võimalik teise ja kolmanda välte fonoloogiline vastandamine ning seetõttu võib seotud kaasrõhuga sõnavormide kaasatõmbamisel konstrueerida järgsilpides reaalseid kolmeastmelisi kvantiteedikontraste: hāma-raga - hāma,riku - hāma,ri`kku; ava-laga - ava,liku - ava,li`kku jne.

Seepärast kasutatakse selles töös teise- ja kolmandavälte silpide nimetust pearõhuliste ja seotud kaasrõhuga silpide puhul, milles teise ja kolmanda välte kontrast on normatiivselt võimalik ja obligatoorne. Järgsilpides esineb see kontrast ainult morfoloogiliselt seotud kaasrõhu puhul (ja muidugi ka võimaliku pearõhu korral): liitsõnade järelkomponentide esisilpides, rahvusvahelistes ja võõrsõnades ning

astmevahelduslikes tuletusliidetes (kolmandaväلتeline on ka väلتevaheldusliku liite tugevast astmest tuletatud likkus-liide). Just nii on järgsilpide kvantiteedikontraste märgitud ka õigekeelsus-sõnaraamatuis: kolmandat väلتet on normeeritud ainult seotud rõhuga silpides. Seotud ja sidumata kaasrõhu eristamise korral - see aga on nii morfofonoloogilises süsteemis kui ka morfoloogiast mõjustatud normatiivses käsitluses möödapääsmatu - ei ole sidumata kaasrõhuga (nagu ka nõrga rõhuga) silpides teise ja kolmanda väلتe määramisel mingit mõtet. Sellegipärast on võib-olla ka sidumata rõhkudega sõnaosades põhjust eristada pikki ja ülipikki silpe. Järgnevas nimetatakse p i k k a d e k s s i l p i d e k s lühikese vokaali järel lühikese konsonandiga lõppevaid silpe ja ü l i p i k k a d e k s silpe, mis sisaldavad pikka vokaalainest (näit. tunnuste ja muutelõppude diftonge) või lõpevad konsonantühendiga või pika konsonandiga; ka geminaatkonsonandiga lõppev silp on ülipikk (ilusasse, ilusamate, ilusalle). Selliseid ülipikki silpe ei saa sidumata kaasrõhu või nõrga rõhu puhul vähemalt morfoloogiast mõjustatud normatiivses käsitluses pidada aprioorset kolmandaväلتelisteks. Siiski on ülipikkadel järgsilpidel nagu -said-, -reis-, -nuil-, -tuid-, -tui-, -jaid-, -jai-, -saks-, -naks-, -dast-, -vast-, -tust-, -dust-, -mast-, -gelt-, -mat-, -tut-, -tit-, -tes(s)- jne. ka sidumata rõhuga sõnavormides eriline osa, sest nad on tihti sidumata kaasrõhu kandjateks sellises positsioonis, kus lühike või pikk silp ei kanna sidumata kaasrõhku, näit.: ka`uge-mast, aga ka`u-get, ka`u-gema või ka`u-gemal (kui kahes viimases sõnavormis üldse

reaalsest kaasrõhku ongi); veo`k-kitele, aga veo`ki-legi;
ilusa-mate, aga ilu-dusele jne. Seda on rõhutatud ka tradit-
 sioonilises normatiivses rõhukäsitluses (TRÜ EKG, lk. 119).
 Siit selgub ka kohe, et sidumata kaasrõhk võib ühe ja sama
 sõna erinevais muitevormides oma asukohta muuta, ja seda mit-
 te ainult seoses ülipikkade silpide ilmumisega sõnavormi,
 vaid ka lihtsalt sõna silpide arvu suurenemise puhul, näit.
ka`u-gema, aga ka`uge-male. Silpide arvu suurenedes tuleb
 sõnavormi sidumata kaasrõhke juurde: ilusa, ilu-sale,
ilu-samale, ilu-sama-legi ~ ilusa-malegi; karvase, karva-sele,
karva-semale, karva-sema-legi ~ karvase-malegi; tõe`stus,
tõe`s-tuse, tõe`s-tusele ~ tõe`stu-sele, tõe`s-tuse-legi;
veo`ki, veo`k-kite, veo`k-kitele ~ veo`kit-tele jne. (mõned
 näidetest on võib-olla võimalikud ainult fraasirõhulistena;
 neljasilbilistes sidumata kaasrõhuga sõnavormides on kaas-
 rõhk kolmandal silbil, kuid kolmandavärtelistest hilisdifton-
 gilise esisilbiga neljasilbilistest sõnavormidest esineb pa-
 ralleelhäälde kaasrõhulise teise silbiga). Nagu siit näh-
 tub, v o i b s i d u m a t a k a a s r õ h u g a
 s i l b i l e j ä r g n e d a k ö i g e e n a m
 k a k s n ö r g a r õ h u l i s t s i l p i; nendele
 kahele nõrgarõhulisele veel ühe nõrgarõhulise silbi lisami-
 sel lisandub kohe ka üks sidumata kaasrõhk sõnavormi eelvi-
 masele silbile või toimub olemasolevate sidumata kaasrõhkude
 ümberpaigutamine. (Ka pearõhulisele esma- ja teisevärtelisele
 silbile võib järgneda ülimalt kaks nõrgarõhulist silpi ja
 pearõhulisele kolmandavärtelisele silbile üks nõrgarõhuline

silp). Pikemad sõnavormid võivad esineda kahe sidumata kaasrõhu mudeliga. Seevastu seotud kaasrõhke ühe ja sama sõna erinevais morfoloogilistes muudetes juurde tulla ei saa. Seotud kaasrõhk ei nihku normaalselt ühelt silbilt teisele, üsnpuha, kuidas seotud kaasrõhuga silbi foneetiline ümbrus ka ei muutuks. Seotud kaasrõhu nihkumine fonoloogilise ümbruse mõjul tähendab tegelikult tema asendamist sidumata kaasrõhuga: morfoloogiliselt tingitud seotud kaasrõhust saab siis fonoloogiliselt tingitud sidumata kaasrõhk; selline muutus toob kaasa ka sõna morfoloogilise klassifikatsiooni muutumise, näit. rätsep-sõna puhul on liitsõna rõhumudel asendunud mitteliit-sõna rõhumudeliga ja koos sellega on ka liitsõna muutmistüüp asendunud mitteliitsõna muutmistüübiga: rätsep, rätsep-pale, rätsep-patele ja mitte enam *rä`tt se`pp, *rä`tt se`pale ja *rä`tt se`ppa-dele. Sama osutavad sõnade ümbri`k ja kolh`oosni`k kooligrammatikates lubatud astmevahelduseta paralleelvormid ümbrik ja kolhoosnik.

Sellised asjaolud aitavad mõista, miks sidumata kaasrõhuga järgsilbid etendavad eesti keele fonoloogias ja morfoloogias mitmeti sarnast osa nõrgarõhuliste järgsilpidega, miks sidumata kaasrõhk ei ole eriti ilmikas ja miks sidumata kaasrõhu kasutamisel esineb suuri individuaalseid erinevusi. See veenab ka, et sidumata kaasrõhu rangeks normeerimiseks ei ole mingit vajadust.

Sidumata kaasrõhu esinemist võib mõjustada emfaas, näiteks luules esineb rütmi nõudel tihti selliseid sidumata kaasrõhu

mudeleid, mida asjalikus kõnekeeles ei kasutata; seotud kaasrõhu nihutamine emfaatilises kontekstis või värsis rütmi nõudel on väga silmatorkav ja märksa ebaharilikum.

1.2. Seotud kaasrõhk liitsõnades.

Vastandina foneetiliselt määratud sidumata kaasrõhule on seotud kaasrõhk morfoloogiliselt määratud (seetõttu ei saa tema fonoloogilisuses olla mingit kahtlust). Seotud kaasrõhk on fikseeritud kindlale silbile ja ta jääb sinna sõna kõigis muudetes.

Seotud kaasrõhu esinemine ja tema normeerimine liitsõnades ei vaja kommenteerimist: komponentsõnade piiri märkimine liitsõnades annab kätte ka seotud kaasrõhu asukoha. Kõnekeeles on liitsõnade pearõhk ja seotud kaasrõhk siiski tihti vahetatavad. (Oleks veel hea, kui ÕS märgiks liitsõnades sõnapiiiri ühtlasemalt - vrd.: miini/o't'sija, miini~pi`lduja, miini~pi`lduja~tuli - ja samal ajal erinevalt tuletusliidete piirist - vrd. raba~lava ja raba~line ÕS-is).

1.3. Seotud kaasrõhk ja pearõhk võõrsõnades ning nende normeerimise probleemid.

Nagu liitsõnade järelkomponentide esisilpides nii ka võõrsõnades on seotud kaasrõhk kinnistunud kindlale silbile sõna kõigis muutevormides. Tihti ei ole võimalik selle seotud kaasrõhu asukohta ei sõna ortograafilise kirja pildi ega ka silpide arvu ning struktuuri põhjal automaatselt kindlaks määrata ka siis, kui pearõhu asukoht on teada; seotud kaasrõhu asukohta peab üldjuhul lihtsalt

teadma. Näiteid seotud kaasrõhu kohta võõrsõnadest:

,abraka'dabra, 'akusat,t'iiv, 'atseto.fe'n'oon, ,ala'ba'ster,
,alko'h'oolne, ,apri'oorsus, ,kardi'n'aalne, ,prole'gomena,
,tohuva'bohu (ÕS-i järgi küll 'tohuva,bohu), ,propa'ganda,
,pü'rii't jne.

Kogu järgnev käsitlus lähtub seisukohast, et ka võõrsõnad on kindla rõhulis-rütmilise organisatsiooniga, milles pearõhk ja seotud kaasrõhud eraldavad välja kindla fonoloogilise struktuuriga silbijärjendeid, mis oma struktuuri poolest matkivad iseseisvaid sõnu (seda teevad tegelikult ka sidumata kaasrõhud) ja mida edaspidi pikemate võõrsõnade rõhulis-rütmilise struktuuri kirjeldamisel nimetatakse f o n o - l o o g i l i s t e k s k o m p o n e n t s õ n a d e k s (analoogiliselt komponentsõnadele liitsõnades).

Võõrsõnades sedastatakse järgmisi rõhulis-rütmilisi struktuure, millest koosnevad ka pikemad võõrsõnad.

1°. Üks pearõhuline kolmandaväline silp, millele võib järgneda üks nõrgarõhuline silp: 'aad, re's's, 'aa, lo'e, 'as, fal't, 'fo'ks, tro'tt, 'kom'p, pa's's, 'kon'tra, pun'kt, 're'in, le'nder, 'rei's, f'eeder, 'fo'rm, alde'h'üüd, ,abo'nen't, ,abone'men't, ,aprik'k'oos, ,aspi'r'iin, ,asso'nan'ts, ,avant't'üür, ,konjunkti'vii't, ,obsku'ran'tne, ,kokete'r'ii, ,rande'v'uu jne.

muuseum-tüüpi sõnade nominatiivis võib arvatavasti aktsepteerida üheks rõhulis-rütmiliseks üksuseks pearõhuline kolmandaväline silp, millele järgneb k a k s nõrgarõhu-

list silpi, vt. (3) edaspidi. Sama kehtib ia-liiteliste sõnade mõnede vormide kohta: 'aari,a, 'k'uuri,ad.

1a⁰. Üks pearõhuline kolmandaväline silp, millele eelnevalt liitub üks seotud kaasarõhuga (enamasti sõnaalguline) silp ja millele võib järgneda üks nõrgarõhuline silp: ,a'g'aav, ,ben's'ool, ,fri'g'iidne, ,kat't'ood, ,kont'ra'stne, ,kont'te'iner, ,la've'ndel, ,mik'r'oob, ,pro'je'kt, ,pro'je'ktor, ,pü'rri't, 'amido, ,pü'r'iin jne.

muuseum-tüüpi sõnade nominatiivis võib mõnel puhul arvata-vasti aktsepteerida üheks rõhulis-rütmiliseks üksuseks pearõhuline kolmandaväline silp, millele eelnevalt liitub üks seotud kaasarõhuga silp ja järgneb kaks nõrgarõhulist silpi (,ak'v'aarium jts. sõnad), vt. (3) edaspidi. Samasuguse olukorraga on tegemist ia-liiteliste võõrsõnade mõnedes vormides: ,ko'l'ooni,a, ,His'p'aani,as, ,pa'r'oodi,ad jts.

2⁰. Üks pearõhuline mittekolmandaväline silp, millele järgneb üks või kaks nõrgarõhulist silpi: 'argu,men't, 'akro,baa't, 'aspi,ran't, 'kompa,n'ii, 'akusat,t'iiv, 'harak,kiri, ,tohuva'bohu (ÕS-i järgi 'tohuva,bohu), ,prole'gomena, ,akro'baatika, ,topo' 'nüümika, ,profü'laktikum, ,propa'ganda jne.

2a⁰. Üks pearõhuline mittekolmandaväline silp, millele eelneb üks seotud kaasarõhuga (üldiselt sõnaalguline) silp ja järgneb üks või kaks nõrgarõhulist silpi: ,a'septika, ,ki'bitka, ,ka'maarin,skaja ~ ,ka'maaring,kaja, ,konk'kista, ,kru'seiro, ,mag'neeto jne.

3°. Üks seotud kaasrõhuga kolmandavältele silp, millele võib järgneda üks nõrgarõhuline silp: 'aad, re's's, 'aa, lo'e, 'a'p, tee'k, 'a'p, tee'ker, 'kom'p, re's's, 'argu, men't, 'akro, baa't, 'akusat, t'iiv, 'allat, t'iiv, 'allat, t'iivne, 're'in, le'nder, 'rei's, f'eeder jne.

4°. Üks seotud kaasrõhuga mittekolmandavältele silp, millele järgneb üks või kaks nõrgarõhulist silpi: , abone'men't, , abo'nen't, , avant't'üür, , hipop'potamus, , kokete'r'ii, , prole'gomena, , propa'ganda, , tohuva'bohu (ÕS-i järgi 'tohuva, bohu), 'harak, kiri, 'kilo, parsek jne.

Seotud kaasrõhu mõjupiirkond on niisiis sarnane pearõhu ja sidumata kaasrõhu mõjupiirkonnaga - kõik need rõhud liigendavad pikema sõnavormi rõhulis-rütmilisteks üksusteks, mis matkivad iseseisva sõna struktuuri.

Kui kirjeldatud rõhulis-rütmilised üksused on sõnavormis viimasteks pearõhuga või seotud kaasrõhuga fonoloogilisteks komponentsõnadeks, siis saavad morfoloogilistes muitevormides neile tunnuste ja lõppudena järgnevad silbid rõhu sidumata kaasrõhu reeglite järgi (kui võõrsõna tüvele ei järgne veel seotud kaasrõhuga tuletusliiteid, vt. 1.4).

Liitvõõrsõnades (alumiinium, ekraan, kummi, araabik jne.) analüüsitakse nende morfoloogiliste komponentsõnade rõhulis-rütmilist struktuuri eraldi.

Peab märkima, et kuigi võõrsõnades esineb kindla silbiga seotud kaasrõhk, ei sõltu see seotud kaasrõhk siiski võõrsõ-

nade lähtekeelee morfoloogilisest analüüsist. Võõrsõnade seotud kaasrõhk ei ole küll üldjuhul sõna silpide arvu ja struktuuri järgi ette määratav, aga see kindla silbiga seotud kaasrõhk saab asuda sõnas ometi ainult selliselt, et sõna rühumodeli analüüsimisel saadakse äsja defineeritud rühulis-rütmilised üksused, olenemata võõrsõna liigendamisest lähtekeelee foneetikas ja fonoloogias või ka morfoloogias, näit. ,avant't'üür, aga ,avantü'ri'st, ,para'l'üüs, aga ,paralü'saa'tor, 'eksplik,katsi'oon, aga 'eksplikat't'iivne, pot'ten'ts, aga ,potentsi'aalne, 'aad, re's's, aga ,adres's'cerima, ,süs't'eem, aga 'süste,mati's'eerima jne. Teatud variatiivsuse võõrsõnade hääldamisel on süsteemi piires võimalik; hääldusvariantides on rõhk ja kvantiteet vastastikusel seoses, sellepärast on sõnadest nagu bisüllaabiline või regeratsioon võimalikud ainult hääldused [pi:Züllā·Biline] ja [re:Genera:tsi,ō·n] - ,bisül'laabi,line ja 'regene,ratsi'oon - või siis [pī·Züllā·Biline] ja [rē·Ge:nera:tsi,ō·n] - 'b'i,sül'laabiline ja 'r'e, gene,ratsi'oon, kus esisilbid bi- ja re- on kolmandavärtelised (normeerimisel tuleks võtta seisukoht ka võõrsõnade võimalike häälduste suhtes).

Pikkades võõrsõnades, mis koosnevad rohkem kui kahest rühulis-rütmilisest üksusest e. fonoloogilisest komponentsõnast, on esimese fonoloogilise komponentsõna rõhk nii intensiivne, et seda on põhjust pidada pearõhuks, ka siis, kui teine pearõhk on kaugemal järgsilbis; ent seda siiski tingimusel, et ühe ja sama sõna kahe pearõhu vahel oleks vähemalt üks seotud kaasrõhk. Rõhunähtuste poolest on pikad võõrsõnad

ja kolmekomponendilised liitsõnad tihti sarnased, ka viimastes on põhjust aktsepteerida kahe pearõhu olemasolu, vrd.

'anti,kommu'ni'st,li'k, 'anti,patri'oo't,li'k.

'anti,sotsi'`aalne, 'supra,segment't`aalne ja 'abi,elu'lahutus või 'vaba,abi'elu või 'tule,kahju'häire. Mitme pearõhu aktsepteerimise poolt räägivad ka juhud, kus pika võõrsõna esimene fonoloogiline komponentsõna on üksik kolmandaväelteline silp või lõpeb kolmandaväeltelise silbiga: 'fo'rm,alde'h`üüd, ,at'see`'t,alde'h`üüd, ,fok'k'aal,infektsi'`oon (ÕS-is form,aldehy`üüd, atsee`taldehy`üüd, fok'aal/infektsi'oon).

Võõrsõnade seotud kaasarõhu puhul kerkib jälle fonoloogilise kvantiteedi probleem. Ei ole kahtlust, et kõik kolm fonoloogilist vältusastet ja nende kontrastid reaalselt esinevad seotud kaasarõhuga silpides, mis on (seotud kaasarõhuga eesti tuletusliiteid arvesse võtmata) viimased seotud rõhuga silbid võõrsõnas (ka pearõhk on seotud rõhk!) - täpselt nagu pearõhulises silbis; juba välte morfoloogiline funktsioon tagab selle, vrd. 1 kolme vältet:

'harak,kiri - 'allat,tiivi - 'allat,t`iivi.

Kuid kõhklused jäävad võõrsõnade osas siiski püsima teise ja kolmanda välte kontrasti suhtes võõrsõnade seotud kaasarõhuga silpides, mis ei ole võõrsõna viimaseks seotud rõhuga silbiks (seotud kaasarõhuga eesti tuletusliiteid arvestamata). Sellistes silpides on mõnikord võimalik vältekontrast, mida ÕS ei kvalifitseeri teise ja kolmanda välte erinevusena, vrd. ,andro'g`üün vs. ,antropo'l'oog, ,fabrik'kaa't vs. ,aprik'k'ocs jne. Siin võiks kaaluda välteerinevuste tunnustamist,

kuigi teise ja kolmanda välte reaalne kontrasteerumine selles positsioonis on haruldane. Kolmeastmelist fonoloogilist kvantiteedikontrasti ei saa eeldada seotud kaasrõhuga silpides, mis eelnevad pearõhulisele silbile: juhtudel nagu

,vo'l'üüm - ,al'l'üür,
,a'g'aav - ,ak'kustika,
,kon'd'oom - ,pont't'oon,
,gang'r'een - ,pangk'raa'tion,
,kad'ri'll - ,kat'r'ään jne.

on tegemist ikkagi kaheastmelise kvantiteedikontrastiga kaasrõhulises silbis (resp. selle silbi vokaali järel). Ka klusiilide osas ei ole olukord teistsugune; klusiilide puhul tuleb veel tähele panna, et helitu hääliku ees ei ole kirja-pildi b, d, g ja p, t, k kontrast seotud kaasrõhuga silpides reaalsetl fonoloogiline, juhtudel nagu ,sub's'iidium - ,ap's'iid on b ja p häälduse varieerumisruum ühesuguselt [b ~ p]. Niisiis kontrasteeruvad selleski tüübis vaid esimene välde ja mitteesimene välde; kolmas välde võib küsimusse tulla vaid siis, kui sõna esisilp muutub pearõhuliseks (kon`kur`ss, a`ptee`k jts. sõnad). Siiski ei saa olla kahtlust, et võõrsõnades on tegemist just s e o t u d k a a s r õ h u g a, ka seal, kus teise ja kolmanda välte kontrasti ei esine, vt. ka (4) alljärgnevas.

Pearõhulises silbis on vältesunted selgemad ja ka ÕS-is on pearõhulise silbi kolmas välde märgitud, kuigi kolmandat völdet ei normeerita ka võõrsõnade kaasrõhulisest pearõhuliseks muutunud silpides, milles teise ja kolmanda välte

kontrast ei ole sagedane, s.t. nendes pearõhulistes silpides, mis ei ole võõrsõna viimasteks seotud rõhuga silpideks (seotud kaasarõhuga eesti tuletusliiteid arvestamata) ja milles pearõhulisele silbile järgneb üks või kaks nõrgarõhulist silpi: 'akro,baa`'t, 'aksel,ban`'t, 'kompa,n`ii, 'anti,patri'oo`'t, ,li`k jne. (kuid vrd. näiteks 'kom`p, re`s`s või ,at`see`'t,alde' 'h`üüd, kus pearõhulisele kolmandavältelisele silbile järgneb seotud kaasarõhuga silp või siis see kolmandavälteline silp on võõrsõna viimaseks seotud rõhuga silbiks). Välteprobleem on siin täpselt sama, mis eespool käsitletud ,fabrik'kaa`'t - ,aprik'k`oos rõhumudeliga sõnades: siingi on reaalne vältekontrast harv, kuid siiski võimalik, vrd. 'agro,n`oom (1953. a. VÕS-i norm) vs. 'akro,baa`'t. Jääb muidugi vaieldavaks, kas 'akro või ,apri on kolmandavältelised, kuid erinevaid kvantiteediastmeid siin ei saa eitada (vrd. nõdra - nitro). Vältekontrastide ähmasus võõrsõnade sõnaalgulistes pearõhulistes silpides on tagajärjeks teise ja kolmanda välte kontrasti puudumisele võõrsõnade seotud kaasarõhuga sõnaalgulistes silpides: võõrsõnade kodunemisel eesti keeles asendatakse sõnaalguline seotud kaasarõhk pearõhuga ja pearõhulised silbid pärivad seotud kaasarõhuga silpide kvantiteedistruktuuri, kui sõnaalgulisele pearõhulisele silbile järgneb üks või kaks nõrgarõhulist silpi.

Erinevaid rõhumudeleid - ja eriti seotud kaasarõhu erinevaid esinemisvõimalusi - võib vaadelda kui üht kriteeriumi laen- ja võõrsõnade võõrapärasuse hindamisel. Järgnevas iseloomustatakse võõrsõnade põhilisi rõhumudeleid ja puuduta-

takse mõningaid võõrsõnade rõhu normeerimisega seotud küsimusi.

(1) album - tüüp.

Rõhumudeli osas täielikult eestipärastunud laensõnade puhul tuleb arvesse ainult sidumata kaasrõhk, nagu see esineb album-tüüpi laensõnades (ÕS-i 4. muutmistüüp). Nende sõnade puhul pole enam põhjust rääkida võõrsõnadest. Viimaste aastakümnete jooksul on rõhumudeli osas eestipärastunud sõnade hulk täienenud üsna mitme sõna võrra: ,kar'b`ool → ka`rbol, ,kap'r`oon → ka`pron, ,nai'l`oon → na`ilon, ,part'te`rr → par`ter jts. Osa album-tüüpi sõnadest on niisiis etümo-
loogiliselt seotud võõrapärast rõhulis-rütmilist struktuuri la^o omavate sõnadega; neid seoseid käsitletakse ka rõhumudelit la^o omavate võõrsõnade vaatlemisel, vt. (4) alljärgnevas; vt. ka (3) lõppu edaspidi.

Normeerimine ei peaks võõrsõnade eestipärastumise loomulikule protsessile kriipsu ette tõmbama; võõrsõnu, mis ilmuvad tendentsi tulla kasutusele pearõhuga esisilbil ja sidumata kaasrõhuga sõna pikemate muitevormide järgsilpides, tuleks lubada kasutada kahesugusel kujul: võõrsõna rõhumudeliga ja võõrsõna kvantiteedistruktuuriga ning album-tüüpi sõnade rõhumudeliga; sellest johtuks ka kahe erineva morfoloogilise muutmisviisi võimalus (näit. lubada paralleelselt ,sümp't`oom ÕS-i 73. muutmistüübi sõnana ja süm`ptom album-tüüpi sõnana). Hoopis arusaamatu on aga kord juba sõnaraamatust fikseeritud eestipärase rõhumudeliga sõna keelamine ja

tema asendamine vöörapärase rõhumudeliga sõnaga: ma`krel
(Veski 1925, Muuk 1933⁶) → ,mak're`ll (ÕS 1960).

Täie otsekohesusega tuleb normeerimisel üldprintsibina tõstatada teatud formaalse struktuuriga vöörsõnadest kahe normi lubamine. Ammu on selge, et vöörsõnade eestipärastumisel valitsevad kindlad seaduspärasused, seda ka rõhumodeli osas; on vaja neid seaduspärasusi normeerimisel arvesse võtta. Normeerimine ei või lähtuda veendumusest, et järjekordse VÕS-i või ÕS-i ilmumisega on eesti keel selleks korraks jälle valmis; normeerimine peab jätma ka normeeritud keele sees teatud liikumisruumi, et keele seaduspärasused tendentsid pääseksid maksvusele legaalsel teel.

(2) Liitsõna struktuuriga vöörsõnad.

Väga märgatav on rõhumodeli eestipärastumine liitsõna struktuuriga vöörsõnades. Eesti liitsõnade struktuuri matkivad vöörsõnad, mis oma mistahes morfoloogilises muitevormis ei kaota ühtki oma seotud rõhkudest (pearõhk ja seotud kaasarõhk; vrd. seminar-muuseum-tüüpi sõnadega käesoleva punkti järel) ning mille fonoloogilisteks komponentsõnadeks on eespool defineeritud rõhulis-rütmilised struktuurid 1°, 2°, 3° ja 4°.

⁶ J. V. Veski, Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat. I köide. Tartu, 1925; E. Muuk, Väike õigekeelsus-sõnaraamat. Tartu, 1933.

Liitsõna struktuuriga vöörsonade rõhumudelid on siis järgmised:

1) fonoloogilised komponentsõnad $1^0 + 3^0$: üks pearõhuline kolmandavälteline silp (millele erandjuhul võib järgneda üks nõrgarõhuline silp: 'kon`tra,pun`kt) + üks seotud kaasarõhuga kolmandavälteline silp, millele võib järgneda üks nõrgarõhuline silp: '`aad, re`s`s, '`aad, re`s`s*i*, '`aa, lo`e, '`aa, lo`esid, 'a`p, tee`k, 'a`p, tee`ker, 'a`s, fal`t, 'a`s, fal`ti, 'fo`ks, tro`tt, 'fo`ks, tro`tti, 'kom`p, pa`s`s, 'kom`p, pa`s`s*i*, 'kom`p, re`s`s, 'kom`p, re`s`s*e*, 'pan`k, ro`t`, 'pan`k, ro`t`ti, 're`in, le`nder, 'rei`s, f`eeder, 'vel`t, 'v`eebel, 'v`öör, mü`nder jne.

1a) fonoloogilised komponentsõnad $1^0 + 4^0$: üks pearõhuline kolmandavälteline silp (millele erandjuhul võib järgneda üks nõrgarõhuline silp: 'kon`tra, punkti) + üks seotud kaasarõhuga mittekolmandavälteline silp, millele järgneb üks või kaks nõrgarõhulist silpi: '`aad, res`s*i*, 'a`p, teegi, 'a`s, faldi, 'fo`ks, tro*ti*, 'kom`p, pa*ssi*, 'kom`p, re*ss*ile jne.; see rõhumudel esindab eelmise rõhumudeli vältevahelduslike sõnade nõrgaastmelisi vorme;

2) fonoloogilised komponentsõnad $2^0 + 3^0$: üks pearõhuline mittekolmandavälteline silp, millele järgneb üks või kaks nõrgarõhulist silpi + üks seotud kaasarõhuga kolmandavälteline silp, millele võib järgneda üks nõrgarõhuline silp: 'akro, 'baa`t, 'akro, baa`ti, 'akusat, t`iiv, 'akusat, t`iivne, 'allat, t`iiv, 'allat, t`iivne, 'argu, men`t, 'argu, men`ti, 'aspi, ran`t, 'aspi, ran`ti, 'kompa, n`ii, 'kompa, n`iisid,

'tabu, re` t' , 'tabu, re` t' ti jne.

2a) fonoloogilised komponentsõnad $2^0 + 4^0$: üks pearõhuline mittekolmandavälteline silp, millele järgneb üks või kaks nõrgarõhulist silpi + üks seotud kaasarõhuga mittekolmandavälteline silp, millele järgneb üks või kaks nõrgarõhulist silpi: 'akro, baadi, 'akusat, tiivi, 'allat, tiivi, 'argu, ,men`diga, 'aspi, randi jne.; see rõhumudel esindab eelmise rõhumudeli vältevahelduslike sõnade nõrgaastmelisi vorme; peale selle on sellise rõhulis-rütmilise struktuuriga väike hulk astmevahelduseta võõrsõnu: 'harak, kiri, 'kilo, parsek, 'tohuva, bohu (ÕS-i järgi) jts.;

3) fonoloogilised komponentsõnad $4^0 + 1^0$: üks seotud kaasarõhuga mittekolmandavälteline silp, millele järgneb üks või kaks nõrgarõhulist silpi + üks pearõhuline kolmandavälteline silp, millele võib järgneda üks nõrgarõhuline silp: ,abone`men` t, ,abone`men` ti, ,abo`nen` t, ,abo`nen` ti, ,amal`g` aam, ,amal`g` aami, ,amat` t` öör, ,amat` t` ööri, ,assimi` laa` t, ,assimi` laa` ti, ,asso`nan` ts, ,asso`nan` tsi, ,avant` t` üür, ,avant` t` üüri, ,ave` n` üü, ,ave` n` üüle, ,kokete` r` ii, ,kokete` r` iile, ,konjunki` vii` t, ,konjunki` vii` ti, ,obsku` ran` t, ,obsku` ran` tne jne.

3a) fonoloogilised komponentsõnad $4^0 + 2^0$: üks seotud kaasarõhuga mittekolmandavälteline silp, millele järgneb üks või kaks nõrgarõhulist silpi + üks pearõhuline mittekolmandavälteline silp, millele järgneb üks või kaks nõrgarõhulist silpi: ,abone`mendi, ,abo`nendi, ,amal`gaami, ,amat`tööri, ,assimi`laadi, ,asso`nantsi, ,avant`tüürile, ,konjunki`viidi,

,obsku'randi jne.; see rõhumudel esindab eelmise rõhumudeli vältevahelduslike sõnade nõrgaastmelisi vorme; peale selle on sellise rõhulis-rütmilise struktuuriga väike hulk astmevahelduseta võõrsõnu: ,abraka'dabra, ,akro'baat'ka, ,hipop'otamus, ,profü'laktikum, ,prole'gomena, ,propa'ganda, ,tohuva'bohu (üldises häälduses), ,topo'nüümika jts.

Rõhumudelitega 1 ja la ning 2 ja 2a esinevad võõrsõnad on fonoloogiliselt ja morfoloogiliselt paralleelsed eesti liitsõnadega.

Fonoloogilisest aspektist on kõige olulisem nende võõrsõnade ja eesti liitsõnade rõhumudelite täielik kokkulangemine, kui võõrsõnade fonoloogilised komponentsõnad ja liitsõnade morfoloogilised komponentsõnad on ühesuguse silpide arvuga ja ühesuguse vältestruktuuriga (eespool fonoloogiliste komponentsõnade definitsioonides diferentseeritud ulatuses), vrd.

<u>'pan`k,ro`t`</u>	ja	<u>'väl`k,ma`t`t,</u>
<u>'pan`k,ro`t'i</u>	ja	<u>'väl`k,mat'i,</u>
<u>'pan`k,ro`t'ti</u>	ja	<u>'väl`k,ma`t'ti,</u>
<u>'pan`k,ro`t'ile</u>	ja	<u>'väl`k,mat'ile</u>

(aga vrd. van`krit-tele);

<u>'tabu, re`t`</u>	ja	<u>'taga, le`t`t,</u>
<u>'tabu, ret'i</u>	ja	<u>'taga, let'i,</u>
<u>'tabu, re`t'ti</u>	ja	<u>'taga, le`t'ti,</u>
<u>'tabu, ret'ile</u>	ja	<u>'taga, let'ile;</u>

'akusat, t'iiv ja 'ehitus, l'iiv,
'akusat, tiivi ja 'ehitus, liiva,
'akusat, t'iivi ja 'ehitus, l iiva,
'akusat, tiivile ja 'ehitus, liivale.

pankrot-taburet-tüüpi sõnade teise fonoloogilise komponentsõna tugevaastmelise vormi ortograafia ainsuse nimetavas ühe sõnalõpulise klusiiliga on ilmne normeerimise ebajärjekindlus⁷, mis on seda põhjendamatum, et ta on suurel määral juhusliku iseloomuga, vrd. pan`kro` t'., aga fo`kstro` tt, pii`sko` p ja an`sko` p aga vi`llko` pp. Tegelikult on siin võimalik ainult üht laadi järjekindlus: kirjutada liitsõna struktuuriga võõrsõnade järelkomponente morfoloogiliste liitsõnade järelkomponentide ortograafia kohaselt. Liitsõna struktuuriga võõrsõnade ja liitsõnade ortograafia diferentseerimiseks on juba seetõttu raske soliidset alust leida, et nende võõrsõnade ja liitsõnade vahel puudub selge piir ka semantilises plaanis: vrd. sõnu nagu bru`stvol` t, jõngerma` n` n, kadali pp, katapul` t, klaperja` ht, komejan` t, ko`mn`oor, kukerpa` l` l, kuremar` iin, marakra` t` t, nan` ni- pu` n` n, padaja` n` n, pantom` iim, paskn` äär, pa` skraa` t` t, totamõ` ll, vi`llko` pp jne.; selles sõnarühmas ei ole kerge tõmmata piiri võõrsõnade ja eesti liitsõnade vahele, viimas-

⁷ Vt. J. V. V e s k i, Ortograafilisi ja morfoloogilisi ebakohti eesti kirjakeeles. - Johannes Voldemar Veski keelelisi töid. (Emakeele Seltsi toimetised Nr. 1.). Tallinn, 1958, lk. 224 jj.

tes aga näidata liitsõna mõlemaid morfoloogilisi komponent sõnu (et puritaanlikus ÕS-is mõned esitatud sõnadest puuduvad, see ei muuda asja).

Liitsõna struktuuriga võõrsõnade morfoloogilise muutmistüübi määrab ära sõna viimase fonoloogilise komponentsõna muutmine - siingi täpne analoogia liitsõnadega.

On võimatu mitte märgata otsest seost liitsõna struktuuriga võõrsõnade rõhumudelite 3 ja 3a ning 2 ja 2a vahel. Saadakse ju rõhumodelit 2 ja 2a esindavad sõnad enamasti rõhumodelis 3 ja 3a pearõhu ja seotud kaasarõhu äravahetamisel - sõna kodunemisel tema rõhumudel eestipärastub ja pearõhk siirdub esisilbile. On ka võimatu mitte märgata tendentsi viia kõnekeeles sõnad rõhumodeliga 3 ja 3a rõhumodeli 2 ja 2a alla. Tegelikus kõnekeeles on piir nende rõhumudelite vahel väga ähmane, paljud sõnad on kasutusel kahe rõhumodeliga (2 ja 3, 2a ja 3a), paljud aga normeeritule vastupidise rõhumodeliga. Sellises olukorras ei või normeerimisel käsitada võõrsõnade rõhumodelit lõplikult valmiskujunenuna, üht kahest alternatiivsest rõhumodelist normikohaseks tunnistades ja teist veana hüljates. Õigekeelsuslikud sõnaraamatud võiksid selles sõnagrupis üldjuhul rõhumodeli jätta uususe kujundada.

Liitsõna struktuuriga võõrsõnade eestipärastumise põhili-
seks teeks on rõhumodeli 3 ja 3a asendamine rõhumodeliga 2 ja 2a. Seda kõnekeeles reegli pärast tendentsi ei võta ÕS piisavalt arvesse (rääkimata sellest, et pole üldse põhjust rõhumodeli -

tega 2 ja 2a ning 3 ja 3a sõna-
des normeerida üht ainuõiget
rõhumodelit). Võib osutada väga suurele hulgale
liitsõna struktuuriga võõrsõnadele, mis kõnekeeles ammu esi-
nevad liitsõna struktuuriga võõrsõnade eestipärastunud rõhu-
mudeliga 2 ja 2a (või siis paralleelselt rõhumudelitega 2 ja
2a ning 3 ja 3a), kuid ÕS-is (1960) on esitatud võõrapärase
rõhumudeliga 3 ja 3a: abonen`t, aerodr`oom, agent`uur,
agregaa`t, agron`oom, akvare`l`l, alimen`did, ambulan`ts,
amplit`uud, anal`üüs, antiloop, antip`ood, apellat`iiv,
aprik`oos, arbitr`aaz, arhiv`aar, armat`uur, aspir`iin,
assonan`ts, astron`oom, atmosf`äär, atribuu`t, audien`ts,
automaa`t, avanga`rd, katastroo`f, kvalitee`t, kvantitee`t,
manuskri`pt, politse`i, propaganda jne.

Võib osutada ka üksikuid sõnu, mis on normeeritud rõhumu-
deliga 2 ja 2a - eesti liitsõna rõhumudeliga, kuid mis kõne-
keeles esinevad vähemalt paralleelselt ka võõrapärase rõhu-
mudeliga 3 ja 3a (asimuu`t).

Ainult nominatiivis kolmandavärtelise vokaali või difton-
giga lõppevad sõnad (ÕS-i 89. ja 90. muutmistüüp) ning rah-
vusvahelise ism- ja ist-liitega sõnad hoiavad pearõhku järg-
silbil stabiilsemalt (ka mõned teised vähem tarvitatavad
võõrliited, näiteks teet-liide: autorit`tee`t; või siis
i`oon-liide: 'revo,lutsi`oon; i`oon-liitelised sõnad võivad
siiski üle minna seminar-tüüpi: komisjon). Kuid suure kasu-
tamissageduse korral asenduvad ka nendes sõnades rõhumudelid
3 ja 3a rõhumudelitega 2 ja 2a: 'kompa,n`ii ja 'papa.go i on

näiteks ÕS-is normeeritud pearõhuga esisilbil, .polit'se`i ja .kommu'ni`st aga ikka veel pearõhuga järgsilbil. Tõsi küll, ÕS-is (1960) on VÕS-iga (1953) võrreldes osa võõrsõnu toodud rõhumudelite 3 ja 3a alt rõhumudelite 2 ja 2a alla, näiteks algustähe A ulatuses sõnad 'albat,ro`ss ~ 'alba,tro`ss, 'alma,na`hh, 'anek,doo`t, 'arhit,te`kt ~ 'arhi,te`kt. Ent nähtavasti ei ole sellise ümbernormeerimise teoreetiliseks platvormiks terve ühesuguse rõhumudeliga sõnagrupi modifitseerumise reeglipärase tendentsi arvessevõtmine, vaid ikka üksikjuhtude kaupa normeerimine, sest VÕS-iga võrreldes on ÕS-is sama A-tähe ulatuses paar sõna viidud ka rõhumodeli 2 ja 2a alt rõhumodeli 3 ja 3a alla: .agro'n`oom, .alfa'bee`t.

Liitsõna struktuuriga võõrsõnade rõhumudelite 2 ja 2a ning 3 ja 3a normeerimisel ilmneb eriti teravalt ü k s i k - j u h t u d e k a u p a n o r m e e r i m i s e p e r s p e k t i i v i t u s. Praegu on küll viimane aeg ka eesti keele normeerimisel üle minna (või tagasi pöörduda) teoreetiliselt ja metodoloogiliselt põhjendatud struktuursete gruppide kaupa normeerimisele: üldpõhimõttena tuleb ühesuguse fonoloogilise ja morfoloogilise struktuuriga sõnades taotleda ühesuguseid ortograafilisi ja ortoepilisi norme. Isegi erandeid on võimalik grupeerida formaalsete tunnuste järgi: pearõhku järgsilbil säilitavaid iam- ja ist-liitelisi sõnu võib vaadelda erandrühmana liitsõna struktuuriga võõrsõnade rõhumodeli normeerimisel; selles erandrühmas võib küll olla pii-ratud arv erandeid, mis käivad üldreegli alla: 'kommu,ni`st; teise erandrühmana võib vaadelda sõnu, mille teine fonoloogi-

line komponentsõna lõpeb ainsuse nimetavas kolmandavärtelise vokaali või diftongiga (ÕS-i 89. ja 90. muutmistüüp), selleski erandjuhul võib olla üldjuhu alla käivaid erandeid:

'kompa,n'ii, 'papa,go'i, 'polit,se'i.

Enamasti ei ole võõrsõnades seotud kaasrõhuline õige asukoha määramine probleemiks. Siiski on juhtumeid, kus ÕS-is peaks märgitama ka seotud kaasrõhu asukohta: nimelt puhkudel, kus võõrsõnades üksteise järel esineb viis või rohkem silpi, millest ükski ei ole pikavokaaliline või diftongiline või sõna mõnes muutes kolmandavärteline (ja seega pearõhuline või seotud kaasrõhuga). Sellisel juhul on selles viiesilbilises või pikemas sõnaosas mõõdapääsmatult vähemalt kaks seotud rõhku: kas üks pearõhk ja üks seotud kaasrõhk või kaks seotud kaasrõhku. Üks nendest rõhkudest on seotud sõna esisilbiga, teise (resp. teiste) õige asukoha määramiseks ei ole ühtki formaalset kriteeriumi; ometi on kõik seotud rõhud sõnavormis kinnistunud kindlale silbile, teistsuguse rõhutamise puhul ei ole sõna aktsepteeritav korrektsena, vrd. 'atsido, ,butüro'mee'ter ja mitte [⌘]'atsi,dobut,türo'mee'ter, 'faradi, ,satsi'oon, 'elimi,natsi'oon, 'organi,satsi'oon, 'organi,satsi'ooni,line jts. ja mitte [⌘]'fara,disatsi'oon, [⌘]'eli,minatsi'oon, [⌘]'orga,nisatsi'oon jne.; ,prole'gomena ja mitte [⌘],prolego'mena, ,tohuva'bohu ja mitte [⌘],tohu'vabohu.

Teatud juhtudel - kui liitsõna struktuuriga võõrsõna teiseks fonoloogiliseks komponentsõnaks on rõhulis-rütmiline struktuur la^o või 2a^o - osutub seotud kaasrõhu märkimine vajalikuks viiesilbilistes ja pikemates sõnavormides, mille

viies silp kannab (üht) pearõhku, kuid sõna algusest lugedes teine, kolmas ja neljas silp ei sisalda pikka vokaalainest ega ole sõna üheski muutevormis kolmandavälteline (aktinomükoos, amidopüriin, atsetofenoon jts.), selle kohta vt. (4) alljärgnevas.

Liitsõna rõhumodelit 1 ja la esindavad võõrsõnad on etümoloogilises seoses rõhulis-rütmilist struktuuri la^o ja 2a^o esindavate võõrsõnadega. Viimaste hulgast kandub rõhumodeli modifitseerumise puhul sõnu üle ka liitsõna struktuuriga sõnade rühma: ad're's's → 'aad, re's's, as'fal't → 'a's, fal't, int're's's → 'in't, re's's, komp're's's → 'kom'p, re's's, konk'kur'ss → 'kon'k, kur'ss, port'fe'l'l → 'por't, fe'l'l jne. Liitsõna struktuuriga võõrsõnu laenatakse võõrkeeltest muidugi ka otse rõhumodeliga 1 ja la, peaarõhuga esisilbil: 'aa, lo'e, 're'in, le'nder, 'rei's, f'eeder; seejuures on ilmne, et etümoloogilistel kaalutlustel on olnud suur osatähtsus mõningate võõrsõnade normeerimisel peaarõhuga esisilbil: kõnekeeles prevaleerib näiteks folk'l'oor: folk'loori võõrapärase rõhulis-rütmilise struktuurina la^o ja 2a^o ja mitte VÕS-i (1953) ja ÕS-i (1960) norm 'fol'k, l'oor (ka E. Muugi 1933.a. VÕ-S annab folk'loor).

Liitsõna rõhumodelitega 1 ja la võõrsõnade ning võõrapärase rõhulis-rütmilise struktuuri la^o vahetõlge käsitletakse ka allpool, kui vaatlusele tulevad sõnad rõhulis-rütmilise struktuuriga la^o, vt. (4).

(Täiesti võimalik peaks olema ka mõne liitsõna rõhumodelit 1 ja la omava võõrsõna üleminek täielikult eestipärastu-

nud album-tüüpi; liitsõna rõhumudel oleks siis tegelikult ainult vaheastmeks võõrapärast rõhulis-rütmilist struktuuri la^o omava sõna täielikul eestipärastumisel: kas, kvart't'aal → 'kvar't,t'aal → kvar'tal või otse kvart't'aal → → kvar'tal, selles on sellise võimaluse arvestamise puhul küsimus. Ka kõnekeeles album-tüüpi sõnana esinev a'pteg viitab sellisele võimalusele: ,ap'tee'k — 'a'p,tee'k — a'pteg, viimast sõnakuju ei ole küll põhjust normina soovitada.)

Pikemadki võõrsõnad koosnevad rõhulis-rütmilistest üksustest e. fonoloogilistest komponentsõnadest l^o, la^o, 2°, 2a^o, 3°, 4°: 'anti,sotsi'aalne, ,at'see't,alde'h'üüd, 'atsido, ,butüro'mee'ter, 'fabrik,katsi'o'on, 'fo'rm,alde'h'üüd, 'revo,lutsi'o'on, 'supra,segment't'aalne, 'anti,propa'ganda, 'industri,ali's'eeri,mine ~ 'indust,riali's'eeri,mine jne.

Mõningaid probleeme, mis on seotud rõhulis-rütmilisi struktuure la^o (,pü'rii't) ja 2a^o (,a'septika) sisaldavate võõrsõnadega, käsitletakse allpool, vt. (4).

(3) s e m i n a r - m u u s e u m - t ü ü p .

Liitsõna rõhumudeliga 3 ja 3a (pearõhk järgsilbil) võõrsõnade eestipärastumise ning eesti liitsõna rõhumudeliga 2 ja 2a (pearõhk esisilbil) võõrsõnade edasise modifitseerumise üheks võimaluseks on nende sõnade üleminek seminar-muuseum-tüüpi (ÖS-i 49. muutmistüüp) sõnadeks. seminar-muuseum-tüüpi võivad üle minna peamiselt liitsõna struktuuriga võõrsõnad, milles pearõhk või viimane seotud kaasarõhk on kinnistunud pikavokaalilisele lühikese helilise konsonandiga

lõppevale järgsilbile ja sellele pearõhuga või seotud kaasrõhuga sõnaosale eelneb kahesilbiline (erandjuhtudel ka kolmesilbiline) seotud kaasrõhuga või pearõhuga sõnaosa (mis ei pea veel tingimata olema sõna absoluutseks alguseks). Viimase seotud rõhuga (pearõhulise või seotud kaasrõhuga) silbi vokaali lühenemisel siirdub liitsõna struktuuriga sõna seminar-tüüpi: näit. person'aal (Veski 1930⁸) → personal; nii on seminar-tüüp täienenud paljude sõnadega: elektron, inventar, kardinal, komissar, magasin, samovar, sanitar, semafor, tribunal, tärpentin, veteran jts. Lühenev silp kaotab igal juhul pearõhu, seminar-muuseum-tüüpi sõnades on pearõhk ainsuse omastava vormi eelviimane seotud rõhk: pearõhuline on üldjuhul ainsuse omastava vormi lõpust lugedes neljas silp (aga erandjuhul viies silp: 'magnetofoni'). seminar-muuseum-tüüpi kuuluvad mõnede vöörliidetega sõnad: 'stip'pe'ndium, 'minis't'eerium, 'laborat't'oorium, 'pos'tiljon, 'komisjon jne.

seminar-muuseum-tüüpi sõnade rõhumudel on mõneti siiski erinev liitsõna struktuuriga sõnade rõhumudelist. Ei ole kahtlust, et nende sõnade neljasilbilistes ja pikemates (pearõhulisest silbist lugedes) sõnavormides on tegemist seotud kaasrõhuga: 'semi,nari, 'semi,narile, 'semi,narissee, 'semi,nari-dele (ei esine *'semina-risse, *'semina-ridele); 'm'uuse,umi, 'm'uuse,umile, 'm'uuse,umisse, 'm'uuse,umidele

⁸ J. V. V e s k i , Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat. II köide. Tartu, 1930.

(ei esine *m`uuse,u-misse, \*m`uuse,u-midele, ei esine ka *m`uu-se,um) jne.

Traditsiooni ja fonoloogilise teooria kohaselt ei oleks nende sõnade ainsuse nimetava lõpusilpi põhjust pidada kaasarõhuliseks, kuna seda tüüpi sõnade ainsuse nimetav on (pearõhulisest silbist lugedes) kolmesilbiline ja kolmas silp lõpeb lühikese vokaali järel lühikese konsonandiga, s.t. on pikk, kuid mitte ülipikk ega kolmandavälteline silp; normaalselt saab sellise struktuuriga silp olla kaasarõhuline ainult siis, kui ta ei ole sõnavormis viimane. Ilmselt on kõnealusel juhul tegemist morfofonoloogilise kaasarõhuga, mis nimetava vormis fonoloogiliselt ei realiseeru, kõigis teistes käänetes aga realiseerub. Et see nii on, seda näitab ka ainsuse nimetavas neljasilbiline seminar-tüüpi sõna, mille pearõhk on esimesel silbil ja si d u m a t a k a a s r õ h k kolmandal silbil: 'magnet-tofon, aga 'magnetof, foni, 'magnetof, fonisse, 'magnetof, foni-dele jne.; et neljasilbiline sõnavorm peab oma kaht rõhku ja neljas sõnalõpuline pikk silp ei saa kanda ei seotud ega sidumata kaasarõhku, siis võtab kolmas silp sidumata kaasarõhu, kuigi sõna kõigis teistes muudetes on neljandal silbil seotud kaasarõhk. Tartu Riikliku Ülikooli "Eesti keele grammatika" I osa 2. vihikus (Tartu, 1964, lk. 100) on seminar-muuseum-tüüpi sõnade ainsuse nimetava sõnalõpulist pikka silpi nimetatud kaasarõhuliseks. seminar-muuseum-tüübi seotud kaasarõhu esinemuse seletamine nõuab morfofonoloogilise ja fonoloogilise süsteemi eristamist: kõik morfofonoloogiliselt relevantne ei realiseeru fonoloogiliselt.

seminar-muuseum-tüüpi sõnadega sarnanevad rõhumudeli poolest nendega ühisesse morfoloogilisse muutmistüüpi kuuluvad tar-liitelised sõnad; seejuures on sõnalõpulise tar-liite kaasarõhulisus ainsuse nimetavas täiesti analoogiline probleem seminar-muuseum-tüüpi sõnade ainsuse nimetava viimase silbi problemaatilise kaasarõhulisusega, vrd.: 'seminar, 'semi,nari, 'semi,narisse, 'semi,naride, 'semi,nari-dele ja 'kaunitar, 'kaunit,tari, 'kaunit,tarisse, 'kaunit,taride, 'kaunit,tari-dele;

'm`uuse,um, 'm`uuse,umi, 'm`uuse,umisse, 'm`uuse,umide, 'm`uuse,umi-dele ja 'la`uljatar, 'la`uljat,tari, 'la`uljat,tarisse, 'la`uljat,taride, 'la`uljat,tari-dele;
'magnet-tofon, 'magnetof, foni, 'magnetof, fonisse, 'magnetof, fonide, 'magnetof, foni-dele ja 'tan`tsi-jatar, 'tan`tsijat,tari, 'tan`tsijat,tarisse, 'tan`tsijat,taride, 'tan`tsijat,tari-dele.

Niisiis on sõnavormis nagu tan`tsijatar seotud kaasarõhuga tuletusliitel selline asukoht, et rõhusüsteemis tekib konflikt, mille lahenduseks on kaasarõhu kandumine seotud kaasarõhuga tuletusliitelt ettepoole. Samasugune nähtus leiab aset sõnavormis magnetofon. See osutab, et seminar-muuseum-tüüpi sõnades ei ole ainsuse nimetava vormi lõpusilpi põhjust pidada fonoloogiliselt kaasarõhuliseks ka magnetofonist ja tan`tsijatarist lühemate sõnade puhul.

Normeerimisel tuleks tähele panna, et seminar-muuseum-tüüp on produktiivne tüüp ja täieneb liitsõna struktuuriga sõnade arvel: 'briga,d'iir (VÕS 1953) → brigadir (ÕS 1960);

samasugust tendentsi ilmutavad kõnekeeles (ja ka trükisõnas) näiteks sõnad fili'gr'aan, paraf'f'iin, polü'g'oon, 'trotu, 'aar, 'tsellof,f'aan jts. Õigekeelsuslik normeerimine peaks sallima sellist reeglipärast tendentsi. Kui õigekeelsuslik normeerimine ei taha maha jääda keele süsteemipärasest arengust, siis peab ta kõigil süsteemipärase arengu juhtudel võõrsõnade modifitseerumist endentsi arvesse võtma ning juba ette lubama kahesuguseid vorme - nii ortograafilisi ja ortoepilisi kui ka morfoloogilisi, kui ortograafilise ja ortoepilise normi kahesus tingib ka morfoloogilise normi kahesuse (nagu lugu on liitsõna struktuuriga sõnade siirdumisel seminar-muuseum-tüüpi).

Seotud kaasrõhu märkimine ÕS-is pole seminar-muuseum-tüüpi sõnades vajalik; morfoloogiline muutmistüüp määrab ära nii seotud kaasrõhu olemasolu kui ka tema asukoha.

(4) p ü r i i t - b e n s o o l - i m p u l s s - a s e p t i k a - t ü ü p

Eesti keeles väga võõrapärast rõhulis-rütmilist struktuuri esindavad sõnad, milles p e a r õ h u l i s e l e silbile eelneb üks seotud kaasrõhuga silp.

Rõhulis-rütmilist struktuuri la^o (üks seotud kaasrõhuga silp + üks pearõhuline kolmandavärteline silp, millele võib järgneda üks nõrgarõhuline silp) esindavad sõnad nagu 'a'g'aav, 'fri'g'iidne, 'ko'l'oonia, 'pro'je'ktor, 'pü'rii't.

,rea'li'st, ,ben's'iin, ,ben's'ool, ,blon'd'iin, ,kat't'ood,
,sat't'ään, ,küp're'ss, ,mik'r'oob, ,kong're's's (= [konG-
re.ṣ']) või ,kon'gre's's (= [konGre.ṣ']), ,kont'te'iner,
,kont'ra'st, ,kont'ra'stne jne.

Rõhulis-rütmilist struktuuri 2a^o (üks seotud kaasrõhuga silp + üks pearõhuline mittekolmandaväelteline silp + üks või kaks nõrgarõhulist silpi) esindavad sõnad nagu ,a'septika,
,ka'maarin-skaja ~ ,ka'maarin-skaja, ,ki'bitka, ,kru'seiro,
,ma'horka, ,mag'neeto, ,sub'rovka, ,ak'kustika, ,konk'kista
jne. Ka rõhulis-rütmilise struktuuri 1a^o all märgitud välte-
vahelduslike sõnade nõrgaastmelised vormid kuuluvad siia:
,a'gaavi, ,ben'siini, ,kont'rasti jne.

Pandagu tähele, et selline eelsilp saab eelneda ainult
p e a r õ h u l i s e l e silbile (niisiis mitte *,a,seksu'
'aalne = * [a:se:ksu,â.lne], vaid ainult ,aseksu''aalne =
= [a:seksu,â.lne] või siis 'a,seksu''aalne = [â:se:ksu -
â.lne]).

Alternatiivselt võiks selliseid eelsilpe pidada ehk ka
nõrgarõhulisteks silpideks; selle poolt räägib paar süsteemi-
kusega seotud asjaolu: teise ja kolmanda välte kontrasti puu-
dumine nendes silpides ja nende silpide vokaali (vokaalaine-
se) järel; siin esineb vaid esmaväeltelise ja mitteesmavälte-
lise konsonandi kontrast: ,a'g'aav - ,ak'kustika, ,kre'dii't -
- ,kret't'iin jne. (ja kuigi ka sõnades nagu ,ar'h'iiv,
,ant'tii'k, ,kap'r'iis on konsonantühendite rh, nt, pr
kvantiteet erinev samade konsonantühendite kvantiteedist
näiteks liitsõna struktuuriga sõnades ,arhi'v'aar, ,anti'

'tsü'klon ja 'kapro'ni'll, on selline kvantiteedierinevus seletatav ümbruse erinevusega: esimestes sõnades järgneb konsonantühendile pearõhulise silbi vokaal, teistes nõrgarõhulise silbi vokaal). Teise ja kolmanda välte kontrasti puudumisele sellistes silpides ei saa omistada erilist tähtsust, see on võõrsõnade seotud kaasrõhuga silpides üldine nähtus, kui need silbid ei ole sõna viimasteks seotud rõhuga silpideks. Olulisem on tõik, et keeles leidub võõrsõnu nagu aritmomeeter ja kaleidoskoop, mida võib hääldada pearõhuga vokaabli teisel komponentsõnal ja seotud kaasrõhuga sõna teisel silbil a,ritmo'mee'ter, ka,leidos'koo'p. Kui sellise häälduse puhul ka sõna algussilpi pidada kaasrõhuliseks, siis tuleb aktsepteerida kahe erineva intensiivsuseastmega seotud kaasrõhu olemasolu: a,ritmo'mee'ter, ka,leidos'koo'p. Et selline hääldus ja selline seotud kaasrõhkude diferentseerimine ei mahu hästi rõhusüsteemi, seda näitab säärase häälduste erandlikkus: üldiselt hääldatakse neid sõnu pearõhuga teisel silbil: a'ritmo,mee'ter, ka'leidos,koo'p (või siis pearõhuga vokaabli teisel komponentsõnal ja seotud kaasrõhuga sõna esisilbil: aritmomee'ter, kaleidos'koo'p; ka 'aritmomee'ter esineb; kaleidoskoop on V. Hallapi näitesõna).

Traditsioonilise rõhukäsitluse järgi on need pearõhueelsed silbid sõna algussilpidena f o n e e t i l i s e l t k a a s r õ h u l i s e d. Peale foneetilise tõsiasja (mis siiski vajab kontrollimist) räägib nende kaasrõhulisuse poolt rida süsteemikusega seotud kaalutlusi, mis järgnevas esitatakse, enne kui asutakse käsitlema selle rõhumudeliga

sõnade eestipärastumise mooduseid.

Käesoleva punkti all käsitletavat vöörsõnad võivad kindlatel tingimustel üle minna liitsõna struktuuriga sõnatüüpi: ,konk'kur'ss (Muuk 1933) → 'kon'k.kur'ss (VÕS 1953, ÕS 1960); sellise ülemineku puhul hakkab sõna algussilp kandma pearõhku ja pearõhk asendub seotud kaasarõhuga; eespool käsitletud liitsõna struktuuriga vöörsõnade rõhumodelite 3 ja 3a modifitseerumine eestipärasteks liitsõna rõhumodelisteks 2 ja 2a toimub aga just sel teel, et seotud kaasarõhk (ja mitte nõrk rõhk) asendub pearõhuga ja pearõhk seotud kaasarõhuga. See annab kaudse tõendi ka rõhulis-rütmiliste struktuuride la^o ja 2a^o algussilbi kaasarõhulisuse kohta.

Ka vöörliitsõnad näitavad ilmekalt, et see pearõhueelne silp on kaasarõhuline ja mitte nõrgarõhuline, vrd. 'kummi,a'raabik. Nende silpide kaasarõhulisuse poolt räägib ka asjaolu, et keeles esineb eespool (2) all käsitletutest veelgi keerukama rõhumodeliga vöörsõnu, mille rõhumodelis esinevad fonoloogiliste komponentsõnadena käesoleva punkti all käsitletavat rõhulis-rütmilised struktuurid la^o ja 2a^o. Nende vöörsõnade rõhumudel on järgmine: üks seotud kaasarõhuga mittekolmandavälteline silp, millele järgneb kaks nõrgarõhulist silpi + rõhulis-rütmiline struktuur la^o või 2a^o sõna teise fonoloogilise komponentsõnana: 'aktino,mük' 'k'oos, 'aktino,mük'koosi, 'amido,pü'r'iin, 'amido,pü' 'riini, 'atseto,fe'n'oon, 'atseto,fe'nooni jts. Sellistes sõnades ei saa seda üksildast silpi vaadelda nõrgarõhulisena:

neid sõnu ei saa hääldada *akti,nomük'k'oos, *ami,doppi'
'r'iin *'atset,tofe'n'oon nõrgarõhuliste silpidega -mük-,
 -pü- ja -fe- (aga vrd. 'sulfa,dime's'iin ja mitte *'sulfadi,
me's'iin). Arvesse tulevad ainult hääldused [a:ktino,mükkô.Z],
 [a:miDo,püri.n] ja [a:tsetto,fenô.n] või siis [amI:Do,püri.n]
 ja [atsē:ttö,fenô.n] (amidopüriini häälduse [p] pro [B] on
 ilmne junktuurinähtus, mis viitab selle sõna käsitlemisele
 liitsõnaks).

ÕS-is esitatud kirja-pildid lasevad käsitletud juhtudel
 kaasrõhulist silpi identifitseerida ainult siis, kui sõna on
 ÕS-i autorite poolt käsitatud võõrliitsõnana: aktino ~
~mük'oos, elektro/teraa'pia, epiro,gen'ees; teistel juhtudel
 ei ole seotud kaasrõhuga silbi identifitseerimine ÕS-i kirja-
 pildi järgi võimalik: millestki ei selgu, et amidopür'iin ja
atsetofen'oon on teistsuguse rõhumudeliga kui näiteks
epididümiit või sulfadimes'iin (viimane sõna ÕS-is puudub),
 vrd. 'amido,pü'r'iin ja 'atseto,fe'n'oon ning 'epi,didü'miit
 ja 'sulfa,dime's'iin. Sellepärast tuleb nõuda, et ÕS-is mär-
 gitaks seotud kaasrõhku viiesilbilistes ja pikemates võõrsõ-
 nades, mille teine, kolmas ja neljas silp ei sisalda pikka
 vokaalainest ega ole sõna üheski muitevormis kolmandavälte-
 line. On küll võimalik, et 'epi,didü'miidi ja 'sulfa,dime'
'siini analoogial muutuvad üldisteks ka hääldused 'ami,doppi'
'r'iin ja 'atset,tofe'n'oon; sellisel puhul pole mõtet neid
 hääldusi keelata, kuna rõhumudelite süsteem sellisest nih-
 kest ainult lihtsustub ja stabiliseerub.

Mis puutub rõhulis-rütmiliste struktuuride la^o ja 2a^o esinemisse teise fonoloogilise komponentsõnana kahe sõnaalgulise silbi järel (üks seotud kaasrõhuga silp, millele järgneb üks nõrgarõhuline silp), siis tuleb selles suhtes asuda eitavale seisukohale, kui tegemist ei ole võõrliitsõnas foneetiliselt selgelt markeeritud sõnapiiriga rõhulis-rütmilise struktuuri la^o või 2a^o ees või siis kui teise fonoloogilise komponentsõna osas esinev rõhulis-rütmiline struktuur la^o või 2a^o ei alga pikka vokaalainest sisaldava kaasrõhulise silbiga. Juhud nagu akvamariin, arhipelaag, falsifikaat, gardemariin, instrumentaal, obskurantism jne. esindavad kõik liitsõna struktuuriga võõrsõnade rõhumodelit 3 ja 3a: üks seotud kaasrõhuga mittekolmandavälteline silp, millele järgneb kaks nõrgarõhulist silpi + üks kolmandavälteline pearõhuline silp või üks mittekolmandavälteline pearõhuline silp koos sellele järgneva ühe või kahe nõrgarõhulise silbiga: ,akvama'r'iin, ,arhipe'l'aag, ,falsifik'kaa't, ,gardema'r'iin, ,instrument't'aal, ,obskurant'ti'sm (või ka 'obs,kurant'ti'sm = [o.p'sku:rantti'sm]) jne.; nõrgaastmelised vormid on ,akvama'riini, ,arhipe'laagi jne. (See rõhumudel 3 ja 3a võib ajapikku muidugi ka eestipärastuda liitsõna struktuuriga võõrsõnade rõhumodeliks 2 ja 2a.)

Juhul kui tegemist on v o õ r l i i t s õ n a g a, milles sõnapiir rõhulis-rütmilise struktuuri la^o või 2a^o ees on foneetiliselt ilmekalt markeeritud, tuleb pidada võimalikuks ka rõhumodelit üks pearõhuline silp, millele järgneb üks nõrgarõhuline silp + rõhulis-rütmiline struktuur la^o või

2a^o liitsõna teise morfoloogilise ja fonoloogilise komponent-sõnana: 'antra,ki'n`oon (ÕS-is antra/kin`oon), 'aso,ben's`ool (ÕS-is aso,bens`ool), 'ovo,ge'n`ees (ÕS-is ovo,gen`ees) jne.; nendel juhtudel peab liitsõna järelkomponendi algusklusiil omama erilist esimese ja teise välte vahelist kvantiteeti, mis signaliseerib sõnapiiri selle klusiili ees;⁹ kõigepealt peab aga liitsõna esikomponent (täiendsõna) kandma p e a - r õ h k u, sest liitsõnades on ju pearõhk esikomponendil. Ainult nende tingimuste täitmise puhul on neid sõnu võimalik e e s t i k e e l e s e i s u k o h a l t käsitada morfoloogiliste liitsõnadena. Ja isegi pearõhulise esisilbi korral on neil sõnadel kalduvus esineda pigem fonoloogiliselt liitsõna struktuuriga sõnadena viimaste rõhumudeliga 2 ja 2a, rääkimata sellest, et enamasti esinevad need sõnad pearõhuga järgsilbil - liitsõna struktuuriga võõrsõnade rõhumudelitega 3 ja 3a, mida niisiis tuleb vähemalt paralleelvariandina sellistel puhkudel arvestada: ,antraki'n`oon = [a:ntrakkinô.n] nagu ,arhipe'l`aag = [a:rhiðpelâ.G], ,ovoge'n`ees = [o:voGenê.Z] nagu ,abori'g`een = [a:BoriGê.n] jne. Sellistes sõnades ei tajuta tihti morfoloogilist sõnapiiri, mistõttu teda kõnes ka ei markeerita ja rõhulis-rütmilise

⁹ Vt. I l s e L e h i s t e, Consonant Quantity and Phonological Units in Estonian. - Indiana University Publications. Volume 65 of Uralic and Altaic Series. Bloomington. The Hague, 1966.

struktuuri la^o või 2a^o seotud kaasrõhuga algussilp liitub teise nõrgarõhulise silbina eelneva sõnaosaga.

Eesti keele seisukohalt saab võõrliitsõnadeks täie kindlusega pidada ainult neid liitsõnu, mille mõlemad (resp. kõik) morfoloogilised komponentsõnad esinevad eesti keeles iseseisvate sõnadena. Selliste liitsõnade puhul ei ole ka kahtlust, et nende morfoloogiline esikomponent (täiendsõna) tõepoolest kannab pearõhku ja ka rõhulis-rütmilise struktuuriga la^o või 2a^o põhisõna algus on kõnes reaalselt markeeritud (kaasrõhu ja junktuurinähtuste abil): nor'm'aal.ta'rii'f, part'te'li.kong're'ss, 'ü'ld.kult'tuuri.line, 'üli.kont'ra'stne jne.

Ent ÕS märgib (lünklikult) ka etümoloogilisi seoseid võõrsõnades, mille mõlemad komponendid ei esine eesti keeles iseseisvate sõnadena. Etümoloogilised seosed võõrsõnades ei kuulu ilmselt õigekeelsust (õiget hääldust ja õiget kirjutamist) normeeriva sõnaraamatu kompetentsi, nende juhusliku esitamisega on ÕS võtnud endale üle jõu käiva ülesande. Siin ei saa märkimata jätta, et segadust aitab suurendada ÕS-i kirjaviis, mida tihti on lubamatult mõjustanud ruumi kokkuvõtte taotlus, püüd sarnaste algusosadega märksõnu esitada koondatult, sõna algusosa kordamata. ÕS ei diferentseeri järjekindlalt morfoloogilisi võõrliitsõnu võõrsõnadest, millel on fonoloogiliselt liitsõna struktuur, kuid mida eesti keele seisukohalt ei peeta liitsõnadeks; nii näiteks ei ütle ÕS-i kirjaapildid strepto/ko`kk ja strepto ~ müts`iin ja lito ~ graf`eerija mingil moel, kas on tegemist eesti keele seisukohalt morfoloog-

g i l i s t e v ö ö r l i i t s ö n a d e g a v ö i e i o l e ;
kui on, siis on ka strepto~ts'iid ja lito~l'oogia ja fono~
~l'oogia eesti keeles liitsõnad (koos kõigi sellest tulene-
vate järeldustega liitsõna struktuuriga sõnade suhtes); kui
ei ole, siis ei ole ka antra/kin'oon ja ovi/du'kt ja ovi~
~p'aarne (ÕS-i kirjaviisis) liitsõnad ja siis on vähe alust
liitsõnadeks pidada ka aso~bens'ooli ja ovo~gen'eesi; ja nii
lugu ilmselt ongi, sest ÕS-i reeglite järgi ei ole sõnades
nagu strepto~ts'iid või ovi/du'kt või lito~l'oogia esisilp
pearõhuline (nagu ta liitsõna täiendsõna esisilbina peaks
olema). Ja lõpuks, ÕS-is on hulgaliselt sõnu, mis on kõrvuta-
tavad sõnadega nagu ovi/du'kt või ovo~gen'ees või strepto/
/ts'iid või strepto~müts'iin või antra/kin'oon või hüdro~
~kin'oon, kuid mille puhul pole tehtud vähimatki vihjet sõna
etümoloogiliste koostisosade kohta: akvamar'iin, arhipel'aag,
ergograa'f, gardemar'iin, grei'pfruu't, ve'lodr'oom (kõik
ÕS-i kirjaviisis) jne. (samal ajal normeerib ÕS liitsõnana
hüdr~oks'üüd!).

ÕS peaks süstematiseerima oma liitumist ja asendamist tä-
histavate trükimärkide /~ ~ kasutamist ja loobuma võõrsõ-
nade osas etümoloogilise informatsiooni (ebajärjekindlast)
andmisest märksõna kirja pildis. Viimase asemel tuleb soovi-
tada kõigi seotud rõhkude järjekindlat märkimist mõnes sõ-
natüübis. Praeguse ÕS-i reeglistik ja liialdatud kokkuhoiu-
püüd ei võimalda tihti isegi pearõhu asukohta täie kindlusega
identifitseerida: vrd. hüdro~paa'tia ja hüdro~staatika pea-
rõhuga järgsilbil; aga hüdro~pul't? - siin sõltub pearõhu

asukoht sellest, kas see ~pul`'t on võõrsõna või ei ole, kui on, siis kannab ta kolmandavärtelise hääliku tõttu ka pearõhku, kui ei ole, siis on pearõhk sõna algussilbil!

Etümololoogilised kaalutlused õigekeelsuslikus normeerimises ja õigekeelsuse sõnaraamatus on sobimatud ja järjekindlaks rakendamiseks kõlbmatud - seda näitab ka ÕS ise. Hoopis kindlamat pidepunkti ÕS-igi kirjapildile pakub rõhumudelite formaalne analüüs, ja see osutab, et liitsõna struktuur antra/kin`oon ja ovo<sub>u</sub>gen`ees (s.t. üks seotud kaasrõhuga mittekolmandavärteline silp koos sellele järgneva ühe nõrgarõhulise silbiga + rõhulis-rütmiline struktuur la^o või 2a^o) on ebastabiilne. Kui sellise ähmase võõrliitsõnalisuse märkimisest on loobutud juhtudel nagu arhipel`aag ja akvamar`iin, siis jääb arusaamatuks selle säilitamine juhtudel antra/
/kin`oon ja ovo<sub>u</sub>gen`ees (või ka vastupidi, kuid vastupidist on järjekindlalt võimatu läbi viia!).

Rõhumudel üks seotud kaasrõhuga või pearõhuline silp, millele järgneb üks nõrgarõhuline silp + rõhulis-rütmiline struktuur la^o või 2a^o on ühel juhul siiski vaieldamatu: siis, kui rõhulis-rütmiline struktuur la^o või 2a^o algab diftongilise silbiga, mis kannab seotud kaasrõhku: 'akto,müo's`iin, 'komö,dio'graa`f, 'epi,dias'koo`p jts. sõnad.

püriit-bensool-impulss-tüüpi sõnade eestipärastumiseks on põhiliselt kaks teed: 1) nende üleminek album-tüüpi sidumata kaasrõhuga sõnadeks ja 2) nende üleminek liitsõna struktuuriga sõnadeks liitsõna rõhumudelitega l ja la ('`aad, re`s`s).

album-tüüpi kalduvad üle minema bensool-tüüpi sõnad, milles pearõhku kannab pikavokaaliline lühikese (enamasti helilise) konsonandiga lõppev silp või siis pika helilise konsonandiga lõppev silp: ,art't`eer → ar`ter, ,hek't`aar → hek`tar, ,kap'r`oon → ka`pron, ,kar'b`ool → ka`rbol, ,kef'f`iir → kee`fir, ,kvar't't`aal → kvar`tal, ,ku'lo`ng → kulon, ,met't`ood → mee`tod, ,mik'r`oon → mi`kron, ,nai'l`oon → na`ilon, ,part'te`rr → par`ter, ,to'maa't → tomat jne., vt. ka (1) eespool. Selline eestipärastumise protsess on aktiivne, kõnekeeles nihkub album-tüüpi mitugi sõna, millest pearõhulise esisilbiga vormid küll ei ole veel legaliseeritud: ,jas'm`iin → ja`smin, ,prof'f`iil → proo`fil, ,sümp't`oom → süm`ptom. Muidugi on selliste äärmiselt vöörapärase rõhumudeliga sõnade eestipärastumine väga vaevaline ja pikaldane protsess, kuid sellegipärast ei tohiks õigekeelsuslik normeerimine sellele vastu seista, toimub ju seegi protsess kindlate seaduspärasuste järgi.

Liitsõna struktuuriga ja rõhumudeliga sõnade hulka kalduvad üle minema impulss-tüüpi sõnad, milles pearõhku kannab pika konsonandiga või konsonantühendiga lõppev silp: ,ad're`s's → 'aad, re`s's, ,as'fal't → 'a's, fal't, ,at'la'ss → 'a't, la'ss, ,imp'por't → 'im'p, por't, ,komp/'re`s's → 'kom p, re`s's, ,konk'kur'ss → 'kon`k, kur'ss jne. Samal viisil on saanud liitsõna struktuuriga sõnad 'a`p, tee`k, 'kom'p, ve`k, 'pan`k, ro`t', 'por't, fe'l'l jts.

Selline liikumine impulss-tüübist pearõhulise esisilbiga liitsõna struktuuriga sõnade rühma on võrdlemisi laialdane.

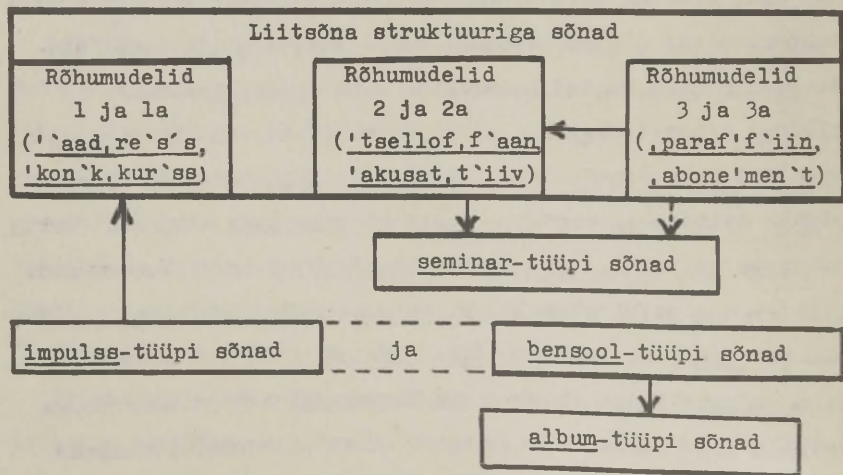
Kõnekeeles võivad pearõhulise esisilbiga esineda näiteks sõnad 'im`p,pul`ss ja 'kom`p,le`ks (normeeritud kui impul`ss ja komple`ks, s.t. pearõhuga järgsilbil). Õigekeelsuslik normeerimine peab selle tee lahti hoidma. Otse kurioosumina mõjub aga liitsõna struktuuri omandanud sõna 'ko`ng, re`s`s ~ ~'ko`n, gre`s`s (juba Veski 1925: ko`ngre`ss, Muuk 1933 ja VÕS 1953: ko`ngre`s`s) übernornormeerimine ÕS-is (1960) võõrapärase rõhumudeliga sõnaks kongre`s`s. Seega ainult ,kong`'re`s`s ~, kon`gre`s`s pearõhuga järgsilbil on legaalne norm! See pole küll ainus vastuvooluline übernornormeerimine 1960.a. ÕS-is, vrd. Veski 1925 ja Muuk 1933: mi`ltre`is, aga ÕS 1960: milre`is, või ma`kreli übernornormeerimist ,mak`relliks.

Võõrapärast rõhulis-rütmilist struktuuri la^o (ja nõrgas astmes struktuuri 2a^o) omavate sõnade eestipärastumisel ei paista pearõhulise silbi eelne üksik silp etendavat otsustavat osa, oluline on pearõhulise silbi struktuuri ja pikkuse muutumine või mittemuutumine: nende sõnade album-tüüpi üleminekul muutub seotud kaasrõhuga esisilp pearõhuliseks ja pikeneb enamasti kolmandavälteliseks (kuid vrd. ka kulo`ng → →kulon) ning pearõhuline vältevahelduslik järgsilp lüheneb pikaks silbiks ja muutub nõrgarõhuliseks (see silp saab võtta sidumata kaasrõhu, kui sõnavorm mõnes morfoloogilises muutes pikeneb ühe silbi võrra): ,kar`b`ool → ka`rbol, ,met`t`ood → →mee`tod jne.; nende sõnade üleminekul liitsõna struktuuriga aadress-tüüpi sõnadeks muutub samuti seotud kaasrõhuga esisilp pearõhuliseks ja pikeneb alati kolmandavälteliseks, kuid pearõhuline vältevahelduslik järgsilp säilitab oma

vältevahelduslikkuse ja rõhu - pearõhk kompenseeritakse seotud kaasarõhuga: ,eks'por't → 'e'ks,por't, ,konk'kur'ss → 'kon`k,kur'ss jne. Siiski lähevad liitsõna tüüpi kõige sagedamini üle ülipika kaasarõhulise esisilbiga impulss-tüüpi sõnad (kuid vrd. ka ,ad're's's → 'aad, re's's).

Eelnenus tehti katse süstematiseerida võõrsõnade rõhumudeleid ning näidata erinevate rõhumudelite kõige arvestatavaid seoseid ja sõnade liikumist ühest rõhumudelitest teise. Käsitus ei pretendeeri sugugi kõigi nende nähtuste kirjeldamisele, mis saadavad võõrapärase rõhumudeli asendamist eestipärasema rõhumudeliga, vaateväljas oli põhiliselt rõhk. Mingit vajadust pole eraldi käsitleda laen- ja võõrsõnade rõhumudeleid, mis ei erine genuiinsete sõnade rõhumudelitest.

Võõrsõnade rõhumudelite käsitlust sobib lõpetada kokkuvõtliku illustratiivse skeemiga, mis kujutab võõrapärase rõhumudelite eestipärasustumise põhilisi võimalusi.

1.4. Seotud kaasrõhk tuletusliidetes.

Rõhuliste tuletusliidete kaasrõhu kohta väidab kõige ulatuslikum häälendamist normeeriv grammatika järgmist: "On olemas mitmeid tuletusliiteid, mis on alati kaasrõhulised, sõltumata sellest, mitmendale silbile kaasrõhk langeb. Seesugused on kahesilbilised liited nagu -lik, -stik, -nik, -mik jt. (omast. -liku, -stiku jne.); -lane, -line, -ke(ne), -mine, -mata, -matu, -matus, -nna jt." (TRÜ EKG, lk. 119.)

Selline väide ei pea täiel määral paika, seotud kaasrõhk tuletusliidetes on märksa keerulisem nähtus.

Rõhulistest tuletusliidetest on alati kaasrõhuline ainult astmevahelduslik kond-liide (omastav -konna); kond-liitega sõnad on tegelikult kõigiti paralleelsed liitsõnadega:

vrđ. m`aa,ko`nd, m`aa,konna ja `öö,li`nd, `öö,linnu;

pere,ko`nd, pere,konna ja tuli,li`nd, tuli,linnu.

Harva esinev elm-liide on kaasrõhuline astmevahelduslikuna (kujut,te`lm, kujut,telmasse).

Teised astmevahelduslikud liited - -lik, -mik, -nik, -rik, -vik, -dik, -bik, -pik, -ndik, -stik (omastav -liku, -miku jne.) võivad ühesilbiliste tüvede järel esineda kahesuguse rõhumudeliga: seotud ja sidumata kaasrõhuga, vrđ. ar`st,likule ja ar`stlik-kule = [a.rə̀tli:kkule] ja [a.rə̀tlikku:le], kõr`ts, ,mikule ja kõr`tsmik-kule, kun`st,nikule ja kun`stnik-kule jne.

Siin teise vormina esitatud rõhulis-rütmiline liigendus ja seda tingiv kastrõhu asukoht on paralleelne sidumata kastrõhuga sõnavormide rõhulis-rütmilisele liigendusele ja sidumata kastrõhu asukohale nendes sõnavormides: van`krit-tele = [va-n`kritte:le].

Nende astmevahelduslike liidetega sõnade puhul saavad sidumata kastrõhuga esineda ainult nõrgaastmelise liitega neljasilbilised sõnavormid (ja harva ehk ka viiesilbilised sõnavormid, vrd. kun`st, niku-legi ja kun`stnik-kulegi), sest tugevaastmelise liitevormiga kolmandavälteline silp on alati kastrõhuline. Normatiivsest seisukohast tuleb selle nähtuse puhul tähelepanu juhtida veel ühele seigale: kui kõne all olevad astmevahelduslikud liited esinevad ühesilbiliste pika vokaalainesega lõppevate tüvede järel, siis võib nende sõnavormide rõhulis-rütmiline liigendamine sidumata kastrõhu mudeli järgi lõdvemas häälduses kaasa tuua tüve kolmanda välte nõrgenemise, mis arvatavasti ei ole normina sallitav (sõnavormides nagu a`ulik-kule, nõ`unik-kule, maa`stik-kule, mäe`stik-kule, liu`stik-kule jts.).

Võib küll teha mõõnduse, et astmevahelduslike liidetega sõnade neljasilbiliste nõrgaastmelise liitega sõnavormide hääldamine sidumata kastrõhu mudeli järgi ei ole võib-olla soovitatav, kuid nähtust maha salata (nagu ka absoluutselt keelata) ei ole võimalik.

Kahesilbiliste ja pikemate tüvede järel esinevad need astmevahelduslikud liited ilma kahtluseta alati ainult seotud kastrõhuga (sõnades nagu kannatli`k, elajali`k, paremi`k,

kirjani`k, hämari`k, minevi`k, vabadi`k, kanarbi`k,
lagendi`k, laevasti`k jne.).

Alati kaasrõhuline on ka astmevaheldusliku liite tugevast
astmest moodustatud likkus-liide (sõnades nagu a`rgli`kkus,
tõ`tli`kkus, kasuli`kkus, kaabakli`kkus). See on ka kõigiti
ootuspärane, sest kolmas välde saab ju realiseeruda ainult
pearõhulises või seotud kaasrõhuga silbis (resp. nende silpi-
de vokaali järel).

Astmevaheldusetud nimisõnaliited -lane, -line, -mine
(adjektiviseeriva liitena ja teonimena), -kene (ei võrdu no-
minatiivis ke-liitega) ning geminaati sisaldavatest liide-
test -matu ja -matus esinevad ühesilbiliste kolmandavälte-
liste tüvede järel täiesti üldiselt sidumata kaasrõhuga lii-
detena, olgugi et paralleelselt sidumata kaasrõhuga sõnavor-
midega võivad esineda ka sõnavormid, kus need liited omavad
seotud kaasrõhku. Sidumata kaasrõhk saab muidugi ilmned
ainult neljasilbilistes ja pikemates sõnavormides.

-lane: li`nla-sele ~ li`n,lasele, jä`rgla-sena ~ jä`rg,
lasena, lä`tla-sele ~ lä`t,lasele, sa`ksla-seta ~ sa`ks,
laseta jne.

-line: t`ööli-sena ~ t`öö,lisena, t`eeli-sele ~ t`ee,
lisele jne.

-mine (adjektiviseeriva tuletusliitena ja teonimena):
jä`rgmi-sele ~ jä`rg,misele, la`ulmi-seta ~ la`ul,miseta
jne. mine-liide ilmutab väga tugevat tendentsi tulla kasutu-
sele ainult sidumata kaasrõhu mudelite järgi (vt. ka all-
pool).

-kene: päi`ke-sele ~ päi`k,kesele, lõo`ke-sena ~ lõo`k,
kesena jne. Sõnadel väike ja päike on tugev kalduvus esineda
ainult sidumata kaasrõhuga järgsilpidega.

lisus-liide on analoogiline line-liitele: isa,m`aali-suse,
~ isa,m`aa,lisuse.

Kui astmevahelduslikud liited võivad esineda sidumata
kaasrõhuga ühesilbiliste tüvede järel n e l j a s i l b i -
l i s t e s s õ n a v o r m i d e s, siis astmevahelduse-
tud liited esinevad ühesilbiliste tüvede järel sidumata
kaasrõhuga ka pikemates sõnavormides (paralleelselt siiski
ka seotud kaasrõhuga): sa`ksla-setagi ~ sa`ks,laset-tagi,
t`ööli-senagi ~ t`öö,lise-nagi, mu`rdmi-setagi ~ mu`rd,
,miset-tagi, päi`ke-selegi ~ päi`k,kese-legi, isa,m`aali-
-suset-tagi ~ isa,m`aa,lisu-setagi.

Geminaadilised matu- ja matus- liited esinevad ühesilbi-
liste kolmandavärteliste tüvede järel nii seotud kaasrõhuga
kui ka ilma seotud kaasrõhuta liidetena, seda igasuguse
silbiarvuga sõnavormides: k`uulmat-tule ~ k`uul,matule,
k`uulmat-tutele ~ k`uul,matut-tele, mõi`stmat-tuma-gagi ~
~ mõi`st,matu-magagi, sõna,k`uulmat-tuse ~ sõna,k`uul,
,matuse, sõna,k`uulmat-tusega ~ sõna,k`uul,matu-sega,
sõna,k`uulmat-tuse-gagi ~ sõna,k`uul,matu-segagi; analoogi-
liselt esineb ka mata-liide: la`ulmat-tagi ~ la`ul,matagi.

matu-, matus- ja mata-liidete puhul on eriolukorras
pika vokaaliga lõppevate ühesilbiliste teisevärteliseks modi-
fitseerunud tüvedega sõnad: saamatu, saamatus jne.; nendes
sõnades ei saa liide muidugi omada kaasrõhku.

Kahesilbiliste tüvede järel esinevad kõik need liited ainult seotud kaasrõhuga: sõnadest nagu venelane, suureline, tagumine (kahes tähenduses), lapsukene, suurelisus, valimatu, oo'tamatus jne. ei esine liite osas sidumata kaasrõhuga paralleelvorme.

Ka kolmesilbiliste ja pikemate tüvede järel esinevad need liited seotud kaasrõhuga: kadrina, lane, eseme, line, kirjuta, ,mine, hobusek, kene (kuid vrd. hobu-seke ke-liitega), eseme, lisus, arene, matu, arene, matus jne. Siiski on nende liidete esinemises kolmesilbiliste tüvede järel mitu kriitilist punkti, mis osutavad, et astmevahelduseta liidetel on mõningane tendents üle minna sidumata kaasrõhuga liideteks. Selleks on ka mõjuv struktuurne põhjus: astmevahelduseta liidete seotud kaasrõhu järel ei vastandata fonoloogiliselt teist ja kolmandat vältet.

Üheks selliseks kriitiliseks punktiks on mine -
l i i t e e s i n e m i n e i l m a s e o t u d
k a a s r õ h u t a k a k o l m e s i l b i l i s t e
t ü v e d e j ä r e l: kulut-tamist ~ kuluta, mist,
saavut-tami-sele ~ saavuta, misele, alan-dami-sest ~ alanda,
,misest jne. See osutab, et liide hakkab kaotama seotud kaasrõhku.

Teiseks huvitavaks märgiks on kolmesilbilise tüvega
lane-, line- ja kene-liiteliste sõnade n e l j a s i l b i -
l i n e ainsuse osastav, kus need liited võivad mõnikord kaotada oma seotud kaasrõhu (analoogiliselt mine-liite.e); niisiis võib siingi kohata nii seotud kui ka sidumata kaas-

rõhuga vorme: eseme, list ~ ese-melist, kopika, list ~ kopik-
-kalist, hobusek, kest ~ hobu-sekest jne. (Viimase tähelepanek-
ku juurde on autorit juhtinud V. Hallap.)

Senini ei ole normatiivne foneetika märganud käesoleva
punkti all esitatud fakte, mis teoretiseeritud seisukohta-
dest üsna kaugele hälbivad. Need faktid ootavad selget seisu-
kohavõttu.

Mis puutub V n n a - l i i t e s s e (V tähistab vokaali),
siis on normatiivne foneetika kangekaelselt seisukohal, et
see liide peab korrektses kõnes olema alati kaasrõhuline ega
tohi kunagi olla pearõhuline (vt. näit. TRÜ EKG, lk. 118).

Tegelikult ei saa olla kahtlust, et Vnna-liide on samavõrd
pearõhuline võõrliide (tema etümoloogiast hoolimata), nagu
seda on -ist ja -ism, mis vaid erandjuhtudel loovutavad pea-
rõhu esisilbile ja muutuvad ise seotud kaasrõhuga liideteks.
Vnna-liite kaasrõhulisuse teoreetiliseilt põhjendamatu rõhu-
tamine on segadusse ajanud ka õigekeelsusliku normeerimise:
nii normeerib ÕS (1960) krahvinna, sõbranna, tsaarinna
(kaasrõhk teisel silbil mittekolmandavärtelise tüve järel
on ju võimatu), aga vür`stinna, sa`kslanna, s`oomlanna
(kolmandavärtelise tüvega normid ei ole kõnekeeles ainuesi-
nevad). Ja kuidas saab see liide olla kaasrõhuline sõnas
nagu lõvinna, mis on sama korrektne tuletis kui kuninganna
või venelanna?

Muidugi võib mõningatel juhtudel pearõhk Vnna-liitelistes
sõnades nihkuda esisilbile, kui selline nihe on rõhusüsteemi
reegleid rikkumata võimalik (näit. kahesilbilise tüvega sõ-

nade puhul või kolmandavältelise ühesilbilise tüvega sõnade puhul; viimased on küll normina tihti sundnormid, mida kõnekeel omaks ei taha võtta): 'tan'`tsi,janna ~ ,tan'`tsi'janna,
'kunin,ganna ~ ,kunin'ganna (vrd. 'kommu,ni`st ~ ,kommu'
'ni`st).

Esitatud rõhuvaatlus ei pretendeeri rohkemale kui probleemi tõstatamisele ja rõhu tähtsuse osutamisele õigekeelsuslikul normeerimisel. Ühtlasi püüti eelnevas parandada konkreetseid normatiivse foneetika ja õigekeelsusliku normeerimise puudujääke noomenite rõhu normeerimise ja kirjeldamise osas. Tulemusi peaks käsitatama ainult esialgsetena.

Täit ülevaadet eesti keele rõhusüsteemist ei saada enne, kui ulatusliku tänapäevase kõnekeele materjali põhjal on selge pilt sidumata kaasrõhu esinemisest ja sallitavatest rõhumudelitest luulekeeles.

Sidumata kaasrõhule pühendati eelnevas vähe tähelepanu, seda eelkõige selle tõttu, et sidumata kaasrõhk ei ole õigekeelsuslikus normeerimises probleemiks, aga ka seepärast, et sidumata kaasrõhu kasutamisel esinevaid suuri individuaalseid erinevusi on väga raske ammendavalt kirjeldada.

2. p e a t ü k k

PALATALISATSIOONI NORMEERIMINE

2.0. Teine oluline probleemide ring on seotud p a l a -
t a l i s a t s i o o n i n o r m e e r i m i s e g a
ÕS-is, kusjuures küsimusi tekitab just i-tüveliste sõnade
ning i- ja j-eelse palatalisatsiooni normeerimise meetodika
ja meetoditus.

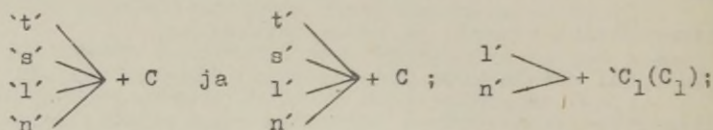
Eesti keele palatalisatsiooni fonoloogias on võimalik
eelistada üht kahest alternatiivsest palatalisatsiooni fono-
loogilisest kontseptsioonist: 1) palatalisatsiooni käsita-
takse suprasegmentaalse foneemina, mis võib lisanduda konso-
nantfoneemidele /tsln/; /t's'l'n'/ ei kuulu sel juhul fonee-
mide loendisse; 2) palataliseeritud konsonante käsitatakse
iseseisvate foneemidena ja foneemide loendisse kuuluvad nii
/tsln/ kui ka /t's'l'n'/. Esimese kontseptsiooni eelistami-
sel tuleb muuhulgas käsitleda juhtumeid, kus palatalisat-
sioonifoneem liitub foneemidele automaatselt - ümbruse mõ-
jul - ega ole fonoloogiliselt diferentseeriva väärtusega;
teise kontseptsiooni eelistamise puhul vastab sellele olu-
korrale palataliseeritud ja palataliseerimata konsonantide
kontrasti neutraliseerumine teatud ümbrustes, kusjuures
nendes ümbrustes esinevad siis ainult palataliseeritud kon-
sonandid (ümbruse mõjul valitakse palataliseeritud konso-
nant). Kõnesse tuleva, normeerimisega seotud probleemide

ringi käsitlemisel ei olegi eriti oluline, kumb kahest alternatiivsest palatalisatsioonist fonoloogilisest kontseptsioonist on omaks võetud; valik määrab ära ainult terminoloogia. Kuigi eriti i- ja j-eelset palatalisatsioonist oleks mõnevõrra muga-
vam ja põhjendatumgi käsitleda esimesena mainitud fonoloogilise kontseptsiooni terminites, on käesolevas töös valitud teoreetiliseks ja terminoloogiliseks lähtealuseks teine mainitud fonoloogilistest kontseptsioonidest (kuigi see toob kaasa veidi kohmakama terminoloogia), sest palatalisatsioonist on üldjuhul, i-ga ja j-ga seotud palatalisatsioonist juhud välja arvatud, hõlpsam vaadelda teise fonoloogilise kontseptsiooni pinnalt ja selle terminites.

Edaspidi mõistetakse niisiis palatalisatsioonist all palataliseeritud konsonantide esinemist ning palatalisatsioonist normeerimise all palataliseeritud ja palataliseerimata konsonantide märkimist ÕS-is.

Palatalisatsioonist põhiskeem eesti kirjakeeles on järgmine. Palataliseeritud konsonandid t', d', s', l', n' esinevad nii lühikese kui ka pika vokaali järel: ko't't, koo't'; p'ood'; lo's's, l'oos'; ko'l'l, k'ool'; to'n'n, t'oon'. Palataliseeritud konsonandid puuduvad pika kõrge eesvokaali ning kõrge järelkomponendiga diftongi järel, seda ka i ja j ees: niit, niidi, nii'ti; nii'tjas; s'iid, siidi, s'iidi; s'iidjas; v'iis, viisi, v'iisi; s'iil, siili, s'iili; s'iiljas; k'iin, kiini, k'iini; le'il, leili, le'ili; a'ul, auli, a'uli jne. Pika kõrge tagavokaali järel normeerib ÕS palata-

liseeritud konsonante: nuu't', nuud'i, nuu't'i; l'uus', luus'i, l'uus'i; k'uul', kuul'i, k'uul'i; m'uul', muul'i, m'uul'i jne.; kuid siin ei olda järjekindlad, vrd. t'uun, tuuni, t'uuni palataliseerimata n-ga. Palataliseeritud konsonandid puuduvad ka ortograafilise üü järel: küü't, küüdi, küü'ti; l'üüs, lüüsi, l'üüsi; k'üün, küüni, k'üüni. Palataliseeritud konsonandid t', d', s', l', n' esinevad ka konsonantühendite esikomponentidena (nendest d' peamiselt j-ga konsonantühendites: pad'ja, lod'ja):

$$\begin{array}{l} l' \\ n' \end{array} \begin{array}{c} \diagup \\ \diagdown \end{array} + C_1C_2 \quad \text{ja} \quad \begin{array}{l} l' \\ n' \end{array} \begin{array}{c} \diagup \\ \diagdown \end{array} + C_1C_2; \quad d' + j;$$

(`märgib ÕS-i järgi hääliku kolmandat vältet). Näiteid: ma't's, mat'si, ma't'si; put'ka; raa't's, raat'si, raa't'si; po`s't, pos'ti, po`s'ti; va`s'k; mes'ki; tröö`s't, tröös'ti, tröö`s'ti; al'`p, al'bi, al'`pi; pal'`k, pal'gi, pal'`ki; pul'`ss, pul'si, pul'`ssi; pun't, pun'di, pun'ti; val'ts, val'tsi, val'tsi; pul'`st, pul'sti, pul'`sti; val'`sk, val'si, val'`ski; kan'`ts, kan'tsi, kan'`tsi; kun'`st, kun'sti, kun'`sti. š ees palataliseeritud n' ei esine: pun's, nunsi, pun'si. [ŋ]häälikuühendis [ŋG] - ortograafias ng - ei palataliseeru.

Niisugune on palatalisatsiooni põhiskeem, mida normeerimisel tuleb ka kecrulisematel juhtudel arvesse võtta.

Järgnevas palatalisatsiooni normeerimise olukorra käsitle-
ses on eristatud s õ n a v a r a h o m o g e e n s e t
j a h e t e r o g e e n s e t o s a . Kuigi piir nende
vahel ei ole terav, on põhiküsimuste otsustamisel sellise
vahe tegemine vajalik ja tegelikult on normeerimise praktikas
sellist vahet ka tehtud, on ju ÕS-is võõrsõnade normeerimise
alused erinevad genuiinse sõnavara ja sellega mугanenud sõna-
vara normeerimise alustest. Käesoleva töö autorile tähendab
sõnavara homogeenne osa genuiinseid foneetilis-fonoloogilisi
struktuuritüüpe järgivate sõnade hulka (nende päritolust ja
etümoloogiast hoolimata). Sõnavara heterogeense osa all
mõistetakse sõnade hulka, mille foneetilis-fonoloogilised
struktuuritüübid ei ole omased genuiinsele sõnavarale (ja
võib-olla kuuluvad sõnavara heterogeensesse ossa ka sõnad,
mille morfoloogiline muutmistüüp ei ole vastavuses nende
sõnade foneetilis-fonoloogiliste struktuuritüüpidega; sel
juhul kuulub ametlikus tarvituses ka osa eesti perekonnanime-
sid sõnavara heterogeensesse ossa: Särg, Särgi jne.).¹⁰

2.1. Palatalisatsiooni normeerimine i-tüvelistes sõnades.

Käsitletagu kõigepealt normeerimise meetodika seisukohalt
lihtsaimat palatalisatsiooni normeerimise juhtu: sõnavara

¹⁰ Küsimuse teoreetilist külge ning mõningaid praktilisi
konsekventse on autor käsitlenud ühes oma varasemas töös;
vt. M. H i n t , Fonoloogilistest võõrjoontest normeeritud
eesti kirjakeeles. - ESA X, 1964. Tallinn, 1964, lk. 25 -
- 44.

homogeense osa i-tüveliste sõnade palatalisatsiooni normeerimist ÕS-i morfoloogilistes muutmistüüpides 67, 72 ja 73 (viimane tüüp on eraldi tüübina küll täiesti ülearune ja ka ÕS-i enda tüüpsõnade süsteemist hälbiv).

ÕS peab võimalikuks normeerida palatalisatsiooni erinevalt ühte ja samasse morfoloogilisse muutmistüüpi kuuluvate i-tüveliste sõnade foneetiliselt-fonoloogiliselt identsetes ümbrustes.

Võrreldagu ÕS-i 67., 72. ja 73. muutmistüübi norme.

6 7 . m u u t m i s t ü ü b i s :

pan`'t, pan`di, pan`'ti, aga

kvan`'t, kvandi, kvan`ti;

vin`'t, vin`di, vin`'ti, aga

kvin`'t, kvindi, kvin`ti

7 2 . m u u t m i s t ü ü b i s :

tre`s`s, tres`si, tre`s`si, aga

me`ss, messi, me`ssi;

ha`l`l, hal`li, ha`l`li, aga ka

ha`ll, halli, ha`lli;

ski`ts, skitsi, ski`tsi, aga

pi`t`s, pit`si, pi`t`si;

stan`ts, stantsi, stan`tsi, aga ka

stan`ts, stantsi, stan`tsi (teatud stroof);

kla`t`s, klatsi, kla`t`si ja

ma`t`s, mat`si, ma`t`si, aga

ke`ts, ketši, ke`tši.

tš-afrikaadi (või häälikuühendi?) puhul on küll väga põhjust kahelda, kas selle palataliseerimata hääldamine korrektses eesti keeles on üldse võimalik.¹¹

73. muutmistüübis:

pr`ees', prees'i, pr`ees'i, aga

t`ees, teesi, t`eesi;

p`ool', pool'i, p`ool'i ja

k`ool', kool'i, k`ool'i ja

kr`ool', krool'i, kr`ool'i, aga

m`ool, mooli, m`ooli;

l`een', leen'i, l`een'i, aga

v`een, veeni, v`eeni ja

g`een, geeni, g`eeni ja

j`een, jeeni, j`eeni. Jne.

72. muutmistüübi sõnadest on ka miss (ingl.) ja pann (poola pan) esitatud palataliseerimata tüvekonsonantidega. See oleks põhjendatum, kui neid sõnu käsitatakse võõrkeelsete sõnadena (nagu hisp. doni), mis ei pea mahtuma eesti keele süsteemi; paraku ei jäta poola pani ortograafiline norm pann (!) vähimatki kahtlust, et vähemalt seda sõna on normeerijad pidanud niisama eestikeelseks kui küpsetuspannigi; palataliseeritud s's (vrd. miss) ei ole aga ka sõnavara heterogeenses osas kuigi haruldane tüvekonsonant, vt. 2.3 edaspidi.

¹¹ Vt. P. A r i s t e, Eesti keele foneetika. Tallinn, 1953, lk. 52 jj.; TRÜ EKG, lk. 79.

Niisiis: praeguste normide järgi otsustades ei ole palataliseeritud konsonandid i-tüvelistes sõnades tüvekonsonantide-na automaatsed, s.t. nad on fonoloogiliselt relevantssed ning vastandatud palataliseerimata konsonantidele mitte ainult fonoloogilises kogusüsteemis, vaid ka nende i-tüveliste sõnade alasüsteemi piiirides ja seda isegi i-eelses positsioonis; palataliseeritud ja palataliseerimata konsonantide fonoloogilist kontrasti on käsitatud tüve-i-eelses positsioonis mitte-neutraliseeruvana.

Samasugune eesti keelele võõra fonoloogilise erinevuse normeerimine on ÕS-is üldine ka erinevate morfoloogiliste muutmistüüpide alla kuuluvate sõnade identsetes foneetilistes-fonoloogilistes ja morfoloogilistes ümbrustes.

Võrreldagu:

p'ood'i, m'ood'i (osastav, 76. muutmistüüp), aga

k'oodi (osastav, 73. muutmistüüp);

sen'di (omastav, 67. muutmistüüp), aga

stendi (omastav, 72. muutmistüüp), jne.

Käsitletud juhtudel - identse foneetilise-fonoloogilise ning morfoloogilise ümbruse puhul - ei ole kahtlust, et seda tüve-i-eelset palatalisatsiooni tuleb normeerida täiesti süsteempäraselt ja ühesugustelt alustelt. i-eelses positsioonis on siin tegemist f o n o l o o g i l i s e l t a u t o m a a t s e p a l a t a l i s a t s i o o n i g a ja palataliseeritud konsonante tuleb selle i ees (ja i-eelses konsonantühendites) kas märkida kõigil juhtudel või siis järjekindlalt märkida seal palataliseerimata konsonante.

(miss ja poola pann ja võib-olla veel mõned taolised juhud võivad tingimisi jääda eriolukorda, kui neid pidada süsteemivälisteks või eesti keele süsteemiga nõrgalt seotud sõnadeks.) Süsteemipärast normeerimist tuleb laiendada ka ainsuse nimetava ja mitmuse osastava vormidele, kus i-tüveliste sõnade palataliseeritud tüvekonsonandid on fonoloogiliselt vastandatud mitte-i-tüvede palataliseerimata tüvekonsonantidele, vrd.:

le`t` t, aga ve`tt;
le`t` te, aga ve`tte, e`tte;
p`ood`, aga r`ood(u);
p`ood` e, aga r`oode;
pr`ees`, aga `ees;
pr`ees` e, aga `eesel;
k`ool`, aga s`ool(a);
k`ool` e, aga p`oole;
l`een`, aga t`een;
l`een` e, aga t`eene;
vin` t, aga pin` t(a);
vin` ts, aga kin` ts(u), vin` ts(u);
vin` tse, aga kin` tse, vin` tse jne.

Seega on kõnesolevate i-tüveliste sõnade ainsuse nimetava ja mitmuse osastava vormide ainsateks järjekindlateks normideks süsteemipäraselt palataliseeritud tüvekonsonantidega t`, d`, s`, l`, n` vormid. Praeguste normide järgi on ainsuse nimetavas k`ood(i) nagu r`ood(u), t`ees(i) nagu `ees,

ha'll(i) nagu ha'll(a), m'ool(i) nagu s'ool(a), v'een(i),
g'een(i), j'een(i) nagu t'een, stan'ts nagu tan'ts(u) jne.,
ning mitmuse osastavas k'oode nagu r'oode, t'eese nagu
'eesel, ha'lle nagu Malle (osastav), m'oole nagu p'oole,
v'eene, g'eene, j'eene nagu t'eene (omastav), stan'tse nagu
tan'tse jne.

Nii on käsitletavat i-tüvelised sõnad jagatud ÕS-i poolt
normeerimisel kaheks rühmaks: palataliseeritud tüvekonsonan-
diga t', d', s', l', n' i-tüved ja palataliseerimata tüvekon-
sonandiga t, d, s, l, n i-tüved. Tüve-i-eelses positsioonis
palataliseeritud ja palataliseerimata konsonantide vastanda-
mine on normeerimise metodoloogiline ebajärjekindlus, mis ei
ole eesti kirjakeele fonoloogia seisukohalt põhjendatud.

2.2. Palatalisatsiooni normeerimine i ja j ees.

Palatalisatsiooni käsitlemine morfoloogiliselt diferent-
seeritud ümbrustes on mõnevõrra keerulisem, sest on kindel,
et mõned morfoloogilise piiri juhud on i- ja j-mõjulise reg-
ressiivse palatalisatsiooni toimele ületamatud: näit. liit-
sõna järelkomponendi alguse i ja j ei mõjusta eelneva konso-
nandi või konsonantühendi esikomponendi valikut tema palata-
liseeritusest-palataliseerimatusest lähtudes; sama kehtib
ki-liite i kohta. (Teistsuguse fonoloogilise kontseptsiooni
puhul tuleks öelda, et liitsõna järelkomponendi alguse i ja j
ning ki-liite i ei mõju neile eelnevaile tüvekonsonantidele
või konsonantühendite esikomponentidele palataliseerivalt.)
Ka mitmete tuletusliidete i-aines - näit. lik-, nik-liidete
ning määrsõnalise ti-liite i-aines ei ulatu mõjustama eelneva

kolmandavältelise tüve lõpukonsonantide või tüve konsonantühendite esikomponentide valikut konsonantide palataliseeritusest-palataliseerimatusest lähtudes, vrd.: tu`ndli`k, põ`lgli`k, võ`lgni`k, po`tsti, nä`tsti jne.

On märkimisväärne, et i-mõjulise regressiivse palatalisatsiooni mõjule jäävad ületamatuks morfoloogilised piirid ainult kolmandavälteliste tüvede järel, ja sedagi mitte kõigi fomatiivmorfeemide puhul, vrd. o`s'tma, ma`tma, a`ndma, aga o`s'tja, ma`t'ja, a`n'dja ja arvatavasti ka o`s'tsin, ma`t'sin, a`n'dsin, kuigi viimaste juhtude kohta ei saa ÕS-ist mingisugust selgust. Teiselt poolt võib küll olla, et mitmetel juhtudel saab järgneva i inertsust talle eelneva konsonantühendi esikomponendi palataliseerimise suhtes osaliselt seletada ka foneetiliselt-fonoloogiliselt, kuna ka mitmed häälikud konsonantühendite järelkomponentidena pidurdavad i-mõjulist regressiivset palatalisatsiooni - kui mitte ei sule seda välja; sellise mõjuga on need konsonandid, mis ei esine üldiselt palataliseeritud esikomponendiga teisevälteliste konsonantühendite järelkomponentidena, nagu l, r, n, vrd. grisli, suslik, Madli, Kadri, padrik. Probleem vajab edasist süvendatud uurimist.

Kui mingit liiki morfoloogiline piir tõdetakse i- või j-mõjulisele palatalisatsioonile ületamatuks, siis tuleb järjekindlalt loobuda palataliseeritud konsonandi eelistamisest teispoole seda morfoloogilist piiri asuva i või j mõjul. Ja vastupidi: kui mingi sufiksi piir ei ole i- või j-mõjulisele regressiivsele palatalisatsioonile takistuseks, siis

tuleb teispool seda morfoloogilist piiri asuva i- või j-mõjulist palatalisatsiooni ka järjekindlalt taotleda. Eespool informatiivselt käsitletud regressiivsele i-mõjulisele palatalisatsioonile ületamatute morfoloogiliste piiride puhul (mis ilmselt seostuvad junktuurinähtustega) on palataliseeritud ja palataliseerimata konsonantide vastandamine i-eelsetes konsonantühendites fonoloogiline, kusjuures fonoloogilises kontrastis osalevatest konsonantühenditest (või nende tüüpidest) siis üht või mõlemaid lõikab küsimuses olev morfoloogiline piir, vrd. ka`t`ki, aga na`tkki; ko`t`tki, aga ko`tkki jne. Sellised juhud välja arvatud, on i- ja j-eelne palatalisatsioon afonoloogiline ning i ja j suhtes automaatne, fonoloogilise ümbruse poolt määratud. Selle palatalisatsiooni foneetiline avaldumine pole päris ühtlane, ta sõltub palataliseeritud konsonantide vältest - konsonantide suurema vältusastme puhul on palatalisatsioon foneetiliselt ilmekam.

Seega: palataliseeritud-palataliseerimata konsonantide fonoloogiline kontrast on i- ja j-eelises positsioonis neutraliseeritud (eespool käsitletud juhud välja arvatud). Palatalisatsiooni normeerimisel, resp. märkimisel ÕS-is tuleb seda arvestada. Kui ei ole tegemist i- ja j-mõjulisele regressiivsele palatalisatsioonile ületamatu morfoloogilise piiriga, siis esinevad homogeenses sõnavaras pearõhulise silbi vokaalainese järel i ja j ees ning i- ja j-eelsete

konsonantühendite esikomponentidena järjekindlalt palataliseeritud konsonandid t', d', s', l', n'. Seda i- ja j-eelset automaatset palatalisatsiooni peab ortograafiline sõnaraamat käsitlema süsteemikindlalt: kas märkides seda palatalisatsiooni alati või jättes selle alati märkimata, või märkides seda palatalisatsiooni teatud välte puhul alati ja jättes teatud välte puhul alati märkimata jne., kuid tehes ja tegemata jättes kõike j ä r j e k i n d l a l t j a s ü s - t e e m i p ä r a s e l t. Juhul kui ÕS-is peaks valitama i- ja j-eelse automaatse palatalisatsiooni järjekindla mittemärkimise võimalus, tuleb sõnastikus märkida neid morfoloogilisi piire, mis jäävad i-st ja j-st tingitud automaatsele palatalisatsioonile ületamatuks. Sel juhul viiakse palatalisatsioon i ja j ette sisse automaatse üldreegliga (või alternatiivse automaatse üldreegliga)

$$[t', d', s', z', l', n'] \rightarrow [t, d, s, z, l, n] / V - (C)(C) \begin{matrix} < \frac{1}{i} \\ j \end{matrix}$$

kus V on rõhuline vokaalaines ning i ja j ees ei ole regressiivsele palatalisatsioonile ületamatut morfeempiiri. Olenevalt fonoloogilisest kontseptsioonist võib reeglit tõlgendada kas palataliseeritud konsonanthäälikute asendamisenä palataliseerimata konsonanthäälikute asemele ümbrustes $V - (C)(C) \underline{i}$ ja $V - (C)(C) \underline{j}$ või siis kui suprasegmentaalse palatalisatsiooni lisamist konsonanthäälikutele $[t, d, s, z, l, n]$ ümbrustes $V - (C)(C) \underline{i}$ ja $V - (C)(C) \underline{j}$.

Praeguseni on ÕS-i normid täielikult süsteemitud. Näiteid palatalisatsiooni normeerimisest i ees:

laad'iks (tingiv kõneviis), paad'ike, traad'i, aga laadik,
saadik(u), kuigi on jood'ik, kan'dik;
tuus'ik, aga kuusik;
pool'iku, aga soolika;
leen'is (seesütlev), aga leenis (lingvistiline termin);
kraan'ike, saan'ike, aga paanika;
toon'iline, aga krooniline, jooniline;
nas'tik, räs'tik, vas'tik, mas'tiks (saav kääne), aga
mastike (farmatseutiline ja tehniline termin);
pal'mitsema, aga pulmitama, jne.

ÕS-i materjali süstematiseerides võib jõuda ka järeldu-
 sele, et sufiksi j-st tingitud automaatse palatalisatsiooni
 mõjupiirkonda ei kuulu vahetult selle j ees asuvad pearõhu-
 lise silbi p i k a v o k a a l i järgsed tüvekonsonandid:
too'tja, saa'tja, söö'tja, ree'tja, kee'tja, paa'tjas. Nii-
 siis peaks palatalisatsioon selles positsioonis olema fonolo-
 ogiliselt relevantne ning võimaldama konstrueerida palata-
 liseeritud ja palataliseerimata konsonantide fonoloogilisi
 kontraste, nagu paa't'jas (tuletis sõnast paa't', ÕS-is
 puudub) vs. paa'tjas (kõrbi värvi). Selline seisukoht on
 fonoloogilisest aspektist väga kaheldav (peale kõige muu ka
 sellise kontrasti funktsionaalse alakoormatuse tõttu), kuid
 ÕS-i puhul täiesti ootuspärane, sest ÕS-i koostajate arvates
 on selline fonoloogiline kontrast võimalik ka pearõhulise
 silbi lühikese vokaali järgses j-eelses konsonantühendis,
 vrd. ki'skja, aga la's'kja (ei ole kahtlust, et mõlemal ju-
 hul on siin tegemist ühesuguse morfoloogilise piiriga; ka

kuuluvad mõlemad sõnad ühte ja samasse morfoloogilisse muutmistüüpi, kuigi teine sõna on millegipärast määratud 2. muutmistüüpi, erinevalt teistest kolmandavältelistest tegijanimedest, mis on määratud 8. muutmistüüpi).

Need on ainult mõned näited selle kohta, kuidas palatalisatsiooni normeerida ei või, sest süsteemitu normeerimisega käivad jälle kaasas väga kaugele ulatuvad teoreetilised valed järeldused: palataliseeritud ja palataliseerimata konsonantide märkimine i- ja j-eelses positsioonis või i- ja j-eelsetes konsonantühendites jätab mulje, et tegemist on obligatoorse fonoloogilise vastandamisega, millega aga tõeliselt tegemist ei ole.

2.3. Palatalisatsiooni normeerimine võõrsõnades.

Revideerimisele tuleb võtta seisukoht, et palataliseeritud konsonandid esinevad ainult pearõhulises silbis. Tegelikult pole normeerimine sellest seisukohast järjekindlalt kinni pidanudki: liitsõnade järelkomponentides on palatalisatsiooni normeeritud mitteliitsõnadega võrdsetel alustel ning sporaadiliselt on palatalisatsiooni normeeritud ka seotud kaasarõhuga silpide lühikeste vokaalide järel: 'ko`t,le`t'. 'laatsa,re`t'. 'sakra,men`t'. 'sorti,men`t'. 'pipar,mün`t'. 'vabrik,kan`t' jts. juhtudel. (Nagu eespool selgitatud, on siin tegemist seotud kaasarõhuga, mis keele fonoloogilises ja morfoloogilises süsteemis funktsioneerib suurel määral sarnasena pearõhuga.)

Siin on piirjoon, kust algab palatalisatsiooninormeerimise probleem sõnavara heterogeenses osas, sõna-des, mille foneetilised-fonoloogilised karakteristikud ühes või teises suhtes erinevad homogeense sõnavara vastavatest karakteristikutest. Küsimusse tulevad erineva päritoluga võõrsõnad. Kuid ka sõnade arvamine sõnavara homogeense või heterogeense osa hulka on tihtipeale tinglik ja sõltub normeerimisest samas ÕS-is. Kui meelevaldne ja süsteemitu see normeerimine on ühe nii tähtsa struktuurse tunnuse osas, nagu seda on pearõhu asukoht sõnas, sellest oli juttu eespool, kuid just sellest väga vaieldavast rõhu normeerimisest sõltub, millist silpi peab pidama normatiivselt pearõhuliseks. Pearõhu asukoha tinglikkus fonoloogiliselt liitsõna struktuuriga võõrsõnades annab kaalu väitele, et palataliseeritud konsonandid saavad esineda morfoloogilises mitteliitsõnas rohkem kui üks kord ja et palatalisatsioon ei ole morfoloogilises mitteliitsõnas seotud ainult ühe pearõhulise silbi vokaali järgse konsonandi positsiooniga, vaid et palataliseeritud konsonandid saavad ette tulla ka seotud kaasrõhuga silpide vokaalainese järgses positsioonis.

Ka sõnavara heterogeenses osas tuleb normeerimise probleemina kõigepealt muidugi arvesse i-tüveliste sõnade palatalisatsioon. On täiesti mõeldav, et võõrsõnade seotud kaasrõhuga silpide vokaalainese järel ning ka mitteesimeste pearõhuliste silpide vokaalainese järel on palatalisatsiooni süsteem erinev sõnavara homogeense osa pearõhulise esisilbi vokaalaine-

sele järgnevate konsonantide palataliseerimise süsteemist. On võimalik, et o s a homogeenses sõnavaras pearõhulise esisilbi vokaalainese järel esinevaid palataliseeritud konsonante või palataliseeritud esikomponendiga konsonantühendeid ei esine muude tingimuste (segmentaalne ümbrus) samaks jäädes pearõhuliste järgsilpide ja seotud kaasarõhuga silpide vokaalainese järel i-tüveliste võõrsõnade tüve lõpukonsonantidena või konsonantühendite esikomponentidena – nende asemel esinevad kõnealustes positsioonides palataliseerimata konsonandid.

Tundub, et seda võimalust on ÕS-is arvestatud, sest homogeenses i-tüvelises sõnavaras esinevaid palataliseeritud lühikesi üksikkonsonante d', s', l', n' ja mitmete konsonantühendite palataliseeritud esikomponente ei ole ÕS-is normeeritud i - t ü v e l i s t e v õ õ r s õ n a d e tüve lõpukonsonantidena ja ka tüve-i-eelses positsioonis – nende asemel esinevad järjekindlalt palataliseerimata konsonandid (näiteid vt. allpool). Lühikeste palataliseerimata üksikkonsonantide d, s, l, n järjekindel esitamine palataliseeritud konsonantide d', s', l', n' asemel võõrsõnades ei ärata vastuväiteid, küll aga vajaksid põhjalikku läbiarutamist palatalisatsioonist loobumise motiivid konsonantühendite esikomponentides (näit. nss ja nts juhtudel nagu fajan`ss ja essen`ts; normi kohaselt ei ole lubatud palatalisatsiooni abil eristada teist fonoloogilist komponentsõna omastava vormis ,intelli`gen`tse ja mitmuse osastava vormis ,indul`gen`tse), seda just seetõttu, et palatalisatsiooni ei ole

kõigi konsonantühendite esikomponentides ka võõrsõnade puhul järjekindlalt kõrvale heidetud (ja seda täiesti põhjendatult).

On võimalik, et palataliseeritud konsonantide esinemist piiravate vokaalide hulk on pearõhulistes järgsilpides ning seotud kaasarõhuga silpides suurem kui pearõhulises esisilbis (kus palatalisatsiooni piiravad ii ja üü ning diftongid V_{1i} ja V_{1u}). Näib, et ka seda on ŐS-is arvestatud: igasuguse pika vokaalainese järel ei esitata i-tüvelistes võõrsõnades palataliseeritud konsonante, vrd. karaa't, estr'aad, hüpn'oos, pok'aal, pont'oön. Niisiis võib palataliseerimata konsonantide märkimisel võõrsõnades märgata teatud süsteemipärasuse taotlusi. Süsteemipärasust tuleb laiendada ka palatalisatsiooni märkimisele võõrsõnade pikkades konsonantides ja geminaatides ning konsonantühendite esikomponentides, kus palatalisatsioon ŐS-i normide järgi võib esineda. Paraku valitseb võõrsõnades palataliseeritud konsonantide esinemise normeermisel täielik süsteemitus. Süsteemitust palatalisatsiooni normeermisel võõrsõnades on isegi püütud õigustada põhimõttega, et tuntumates võõrsõnades on palatalisatsioon normikohaselt lubatud, vähemtuntud võõrsõnades aga mitte (TRÜ EKG, lk. 79 jj.). Vähetuntud sõnade hulka kuuluvad niisiis fi'lm, bal'la'st, bal'le'tt, bat'si'll, kap'po'tt, a't,la'ss, 'aspi,ran't, 'instru,men't, 'kroko.di'll jne. Tuntud võõrsõnade hulka kuuluvad aga sõnad nagu ka'le's's, ko'ra'l'l, ta'vo't't, ali'men'did, hüdro'pul'tt, kara'me'l'l, kata'pul'tt, 'sakra,men't jne. Pearõhu asukoha normeermisel on jälle 'aspi,ran't, 'instru,men't ja 'kroko.di'll olnud

tuntud võõrsõnadeks, vähetuntuteks aga ,ali'men'did, ,hüdro'
'pul't, ,kara'me'l'l, ,kata'pul't!

Järgnevad i-tüveliste võõrsõnade palatalisatsiooninormide näited on grupeeritud ÕS-i morfoloogiliste muutmistüüpide ja ÕS-i rõhunormide järgi.

6 2. m u u t m i s t ü ü b i s:

Pearõhk normeeritud järgsilbile: ,blank'ke't't, ,kuš'
'še't't, ,park'ke't't, ,rak'ke't't, ,re'ne't't, ,ta'vo't't,
aga ,bal'le'tt, ,kap'po'tt, ,kok'ko'tt, ,mu'la'tt, ,re'ga'tt,
,seks'te'tt, ,ske'le'tt.

6 7. m u u t m i s t ü ü b i s:

Pearõhk normeeritud esisilbile: 'argu,men't, 'pipar,
'mün't, 'rüge,men't, 'sakra,men't, 'sorti,men't,
'vabrik,kan't, aga 'aksel,ban't, 'aspi,ran't, 'instru,men't,
'inten,dan't, 'konku,ren't, 'konti,nen't, 'transpa,ren't;

Pearõhk normeeritud järgsilbile: ,ali'men'did, ,ali'
'men'tide, aga ,abone'men't, ,abo'nen't; ,hüdro'pul't,
,kata'pul't, aga ,ba'sal't, ,in'sul't.

7 2. m u u t m i s t ü ü b i s:

Pearõhk normeeritud esisilbile: 'karak,ku'l'l, aga
'kroko,di'll, 'saba,di'll; 'in't,re's's, aga 'a't,la'ss.

Pearõhk normeeritud järgsilbile: ,akva're'l'l, ,kara'
'me'l'l, aga ,eska'dri'll ~ ,eska'd'ri'll, ,inter'va'll,
,kara've'll, ,tsita'de'll; ,kont'ro'l'l, aga ,bat'si'll,
,be'rü'll, ,bor'de'll, ,kad'ri'll, ,pe'de'll; ,ka'le's's,
,kong're's's, aga ,ab'ti'ss, ,fi'ne'ss, ,küp're'ss, ,reg'
're'ss; ,komp'po's't, aga ,bal'la'st; vrd. ka ma't's, aga

,bas'ma'tš.

Sellisel normeeritud palataliseeritud ja palataliseerimata tüvekonsonandid käivad loomulikult läbi terve morfoloogilise paradigma. Niisiis on normikohaselt "õiged" palataliseerimata tüvekonsonandiga mitmuse osastava vormid ,bal' 'le'tte nagu e'tte, ,mu'la'tte nagu pa'tte, 'aspi,ran'te nagu man'tel, ,ba'sal'te nagu Val'ter, ,inter'va'lle nagu Ma'lle (osastav), ,be'rü'lle nagu ü'lle, ,küp're'sse nagu se'sse (sisseütlev), ,bal'la'ste nagu a'ste (omastav) jne., ja ainult niisama õiged on palataliseeritud tüvekonsonandiga mitmuse osastava vormid ,rak'ke't'te nagu ke't'te, 'sorti,men'te nagu sen'te, ,kata'pul'te nagu pul'te, 'karak,ku'l'le nagu ku'l'le, ,akva're'l'le nagu tre'l'le, ,kont'ro'l'le nagu ro'l'le, ,ka'le's'se nagu tre's'se, 'in't, re's'se nagu pre's'se, ,komp'po's'te nagu po's'te.

Lõpuks tuleb taotleda palataliseeritud konsonantidele vabaks ka seotud kaasrõhuga silpide vokaalainese järgsed positsioonid üleüldse, olenemata sellest, kas need silbid on mõnes muutevormis (nominatiivis) tüve lõpusilpideks või ei ole nad seda. Praegune palatalisatsiooni normeerimine on ka selles punktis ebanormaalne, vrd. lat'ikas, aga ,lati'ni'sm, sot'si, aga ,sotsi'aalne, ,sotsia'li'sm jne.

Viimane vihje käib ka j-eelse palatalisatsiooni kohta, kus normeerimine praegu on süsteemitu, vrd. ,ad'j'öö, ,atel'j'ee, ,mil'j'öö, ,rant'j'ee, aga ,mul'j'eerima.

Kokkuvõtteks. Senine palatalisatsiooni normeerimine on lähtunud süsteemitust üksikjuhtude kaupa normeerimisest,

mida on mõnel puhul mõjustanud ka sõnade etümoloogiline päritolu. Selline praktika tuleb asendada järjekindlalt süsteemipärase normeerimisega, kusjuures etümoloogilistel kaalutlustel normeeritavate süsteemiväliste erandite arv ei tohi olla liialdatult suur. Normeerimise tendentsiks peab olema palatalisatsiooni süsteemipärastamine.

Eespool vaadeldi ainult i-tüvede ning i- ja j-eelset palatalisatsiooni. Ka praeguste e-tüvede (ajalooliselt i-tüvede) palatalisatsiooninormid oleksid süsteemipärasematena vastuvõetavamad: kui normiks on ta`l`v ja sa`l`v ja sõ`l`m, miks siis pi`lv ja mitte pi`l`v (kõik ÕS-i 71. muutmistüübi sõnad).

i-tüvede ning i- ja j-eelse palataliseerimise ja mittepataliseerimise uususe osas oleks salliv suhtumine kõigiti põhjendatud, aeg töötab ikka süsteemi kasuks ja uusus kujundab ühtlasemad palataliseerimismudelid. Sellegipärast ei või õigekeelsuslik normeerimine süsteemi hüljata ja normidena esitada subjektiivseid maitseotsustusi.

3. p e a t ü k k

VÄLTE NORMEERIMISEST

3.0. Vältenorm ja välte normeerimine on alati olnud eesti keelekorralduse üks tulipunkte. Seda kõigiti põhjendatult, on ju sõnavälde eesti keele moodsas grammatikas ka sõna morfoloogilise muutmistüübi määramisel üheks olulisemaks tunnuseks. Samal ajal on sõnavälde murdeti ja isikuti üheks kõige kõikumamaks ja vahelduvamaks sõnastruktuuri komponendiks. Välte äärmine olulisus moodsas grammatikakäsitluses ühelt poolt ning välte uususlik ebakindlus teiselt poolt on kõige loomulikumat kombel sünnitanud välte jäiga normeerimise, kusjuures ei ole siiski pääsetud mõningate vältenormide aegajalisest muutmisest.

Range normeerimine on kahtlemata aidanud kujundada eesti kirjakeelt, mis on kõiges olulises stabiliseerunud juba ligi nelja aastakümne eest. Seetõttu võib tänapäeval vaadata veidileplikumalt mõnelegi kirjakeele arenemise ja kasutamise süsteemipärasele tendentsile, mille arvestamine võib tuua korrektiive nii üksiknormidesse kui ka normeerimise metoodikasse.

1. peatükis käsitleti rõhumudelite kasutamise tendentsi ning nendest tulenevaid pakilisi rõhu normeerimise probleeme, mis tihtigi seostuvad kvantiteediprobleemidega; alljärgnevas puudutatakse esmalt mõnda välte normeerimise teoreetilist ja metodoloogilist probleemi ning seejärel peatutakse välte märki-

mise tehnilistel üksikküsimustel ÕS-iga seoses.

3.1. Niinimetatud kriitilise vältega sõnade vältenormidest.

Väldete erinevusel, kolme välte fonoloogilisel kontrastil on eesti keele fonoloogilises ja morfoloogilises süsteemis täita väga oluline osa. Seejuures ei ole teise ja kolmanda välte kontrast ühesuguse tähtsusega ei fonoloogilise ega ka morfoloogilise süsteemi kõigis osades. Ammu tuntud on teise ja kolmanda välte fonoloogilise kontrasti puudumine nõrgarõhulistes silpides; 1. peatükis käsitleti sama nähtust sidumata kaasrõhuga silpides (morfofonoloogilisest ja normatiivsest aspektist). Nagu fonoloogilise süsteemi erinevates punktides, nii pole ka morfoloogilise süsteemi erinevates osades teise ja kolmanda välte kontrasti funktsionaalne erikaal ühesugune. Sarnaselt fonoloogilise süsteemiga võib ka morfoloogilise süsteemi mõningates osades teise ja kolmanda välte fonoloogiline kontrast funktsionaalselt neutraliseeruda. Morfoloogilises süsteemis ei pea selline teise ja kolmanda välte funktsionaalne neutraliseerumine või teise ja kolmanda välte funktsionaalse kontrasti puudumine (morfoloogilisest seisukohast) avalduma teise ja kolmanda välte vahepealse hääldeksena või kahest ühe fonoloogilise vältusastme puudumisena, vaid see võib avalduda teise- ja kolmandavälteliste paralleelvormide esinemisena. Selline teoreetiline seisukoht võimaldab mitmel juhul uut ja hoopis leebemat vaatekohta niinimetatud kriitilise vältega sõnade vältenormi probleemile. Konkreetselt tähendab see seda, et juhul kui sõna kuulub niinimetatud kriitilise vältega sõnade hulka ja tema vältenormist ei sõltu selle sõna koht morfo-

loogilises süsteemis, siis pole põhjust sõna järgalt normeerida teise- või kolmandavärteliseks, vaid võib lubada mõlema-värtelisi vorme, ilma et sellega kaasneks mingisugust morfoloogilise süsteemi lõtvumist (esimese ja teise välte vaheldumine tuleb õigekeelsuslikul normeerimisel kriitilise välte probleemina vaevalt arvesse või on vähemalt väga harv nähtus, vrd. siiski näiteks panama ~ paanama). Niisiis võimaldab morfoloogiline süsteem ise välte normeerimisel teatud määral suuremat liberaalsust, kui seda seni omaks on võetud. Nende võimaluste kasutamine kriitilise välttega sõnade puhul vabastaks paljud vältenormid subjektiivsusest ja aitaks praktilisel normeerimisel osaltki vabaneda anarhistlikust hääletamis-meetodist.

Järgnevas tuuakse paar provisorset näidet esitatud teoreetilise seisukoha läbiviimise praktiliste võimaluste kohta; näiteid ei tule mingil määral käsitada ammendavatena.

ÕS-i 1. (osuti), 2. (ohutu), 3. (lapsik) ja 4. (album) muutmistüüpi kuulub sõnu kõigist kolmest vältusastmest. Seega ei ole välde oluline nende tüüpide järgi muutuvate sõnade muutmistüübi määramisel ning nende muutmistüüpide piirides on kriitilise välttega sõnad pseudoprobleemiks - morfoloogilise süsteemi seisukohalt on ükskõik, kas näiteks eskimo ja kardin on teisevärtelised (nagu on normeeritud) või kolmandavärtelised, kas me ier ja pl aaner on kolmandavärtelised (nagu on normeeritud) või teisevärtelised.

Sama kehtib veelgi suuremal määral muutumatute sõnade kohta, millest õige paljud on kriitilise välttega. Normikohaselt on näiteks mõnede määrsõnade välde järgmine:

II vältes

ammu,
hil'ja,
äs'ja;

III vältes

e'nne,
ho'mme,
jä'lle,
l'iiga,
s'ia,
si'nna.

Tegeliku uususe põhjal võiks nende sõnagruppide välted niisama hästi vahetada või normeerida kõik toodud sõnad teisvältelisteks või kolmandavältelisteks. Jäik normeerimine ei suurenda käsitletaval juhul süsteemikust ega anna mingeid eeliseid peale napi kokkuhoiu sõnaraamatuurumis (kui sõnaraamat võtta tarvitusele erimärk võimaliku kolmandavältelisuse tähistamiseks, siis kaob ka see kaalutlus).

Problemaatilisem on olukord juhtudel, kus sõna vältest sõltub tema morfoloogiline muutmistüüp ja kus seega ei saa enam rääkida teise ja kolmanda välte fonoloogilise kontrasti morfoloogilisest neutraliseerimisest. Siin võib eristada normeerimise problemaatikaga seotud kolme erinevat situatsiooni.

Esiteks käsitletagu situatsiooni, kus sõna tema ainsuse ①
nimeta.a ja omastava vältest sõltuvalt kuulub kas astmevahel-
duseta või astmevahelduslike sõnade hulka, kusjuures mõlemal
 juhul on sõna morfoloogiliste muudete tunnused ja lõpud ühe-
sugused: astmevahelduslik muutmistüüp on astmevahelduseta
 muutmistüübi täpseks vasteks. Sellise olukorra näiteks võib
 olla sõna pehme, mis normikohase kolmandavältelise ainsuse

nimetavaga (pe'hme) kuulub ÕS-i astmevahelduseta 8. (kõrge) muutmistüüpi, teisevältelise nimetavaga kuuluks aga astmevahelduslikku 30. (kiire) muutmistüüpi; ja vastupidi: sõna kii-re lubamine kolmandavältelise ainsuse nimetavaga (k'iire) paigutaks ta jälle astmevahelduseta 8. (kõrge) muutmistüüpi. Sõna kandumisel ühest tüübist teise piirdub siin muutus tüvega. Juhtudel, kus selline muutus on seotud ainult erinevas vältes tüvevariantidega, mille ortograafiline kuju on ühesugune, ei ole sõna lubamine kahe muutmistüübi sõnana veel eriti suures vastuolus senise normeerimistendentsiga. Tuleb aga rõhutada, et sellisel puhul on tegemist juba põhimõtteliselt teistsuguse olukorraga kui eespool käsitletud ÕS-i 1. - 4. muutmistüübi sõnadest kahe erineva vältega vormi lubamise korral: viimasel juhul jääb sõna ikkagi ühe morfoloogilise muutmistüübi sõnaks, käsitletaval juhul kuulub ta paralleelselt kahte muutmistüüpi.

Teistsugune on situatsioon, kui sõna kahe erineva välteliseuse puhul kuuluks kahte erinevasse morfoloogilisse muutmistüüpi, milles morfoloogiliste muudete tunnused ja lõpuõn erinevad, kuid sõna tüvi ei osale morfoloogiliste muudete moodustamisel; kõne all on astmevahelduseta sõnad, mis olenevalt vältest kuuluvad näiteks kas 41. (tubli) või 8. (kõrge) tüüpi. 41. tüübis on mõningaid kriitilise vältega sõnu (aula), nende lubamine kahesuguse vältega oleks juba risti vastupidine keelekorralduse senisele püüdlusele piirata paralleelseid ortograafilisi vorme.

Kolmandat laadi situatsiooniga on tegemist, juhul kui sõnal on tendents esineda kahes astmevahelduslikus muutmistüübis,

millest ühes on nimetav tugevas ja omastav nõrgas astmes ja teises vastupidi - nimetav nõrgas ja omastav tugevas astmes. Sellise nähtuse sallimise resultaadiks oleks kaks kardinaalselt erinevat muutmisparadigmat, mille vastavate morfoloogiliste vormide moodustamisel on nii tüveastmed kui ka tunnused ja muutelõpud erinevad. Säärane situatsioon on seotud kooli-grammatikate sepp- ja mõte-tüüpi sõnadega (normikohane pi`lv : pilve : pi`lve vs. normivastane pilve : pi`lve : pilvet). Praktiliselt on sepp- ja mõte-tüübi vahelise kõikumisega seotud probleemid eesti kirjakeeles tänapäevaks siiski ületatud ja küsimus ei ole aktuaalne (seda seetõttu, et nimetava silpide arvu on suhteliselt kerge lõplikult fikseerida).

Samalaadse situatsiooniga on aga tegemist juhul, kui mõned sõnad ilmutavad tendentsi esineda nii astmevahelduseta kui ka astmevaheldusliku sõnana, kusjuures ka küsimusse tulevas astmevahelduseta ja astmevahelduslikus muutmistüübis on morfoloogiliste muudete tunnused ja lõpud erinevad. Säärane olukord kerkib keelekorraldajate ja normeerijate ette sagedamini; käsitletagu mõnda võimalikku juhtu.

Nimetavas konsonantühendiga lõppevad ÕS-i 4. (album) muutmistüübi sõnad on normikohaselt esma- või teisevältelised; kolmandavältelistena kuulusid nad vältevahelduslike sõnade 72. (hall) muutmistüüpi (seda hämmastavam on kolmandavälteline norm a`ugust album-tüübis); mitu konsonantühendiga lõppevat album-tüüpi sõna on aga niinimetatud kriitilise vältega (miljard, pul`jong); samal ajal on ka mõnel 72. (hall) tüüpi normeeritud vältevahelduslikul sõnal kalduvus esineda teise-

vältelisena, album-tüüpi sõnana (näit. pi`stong). Nii loovad teatava struktuuriga sõnad (pikk silp + ülipikk silp album-tüüpi sõnades ja kolmandavärteline silp + kolmandavärteline silp hall-tüüpi sõnades) nende muutmistüüpide vahele täiesti selge struktuurse seose.

ÕS-is astmevahelduseta sõnadena normeeritud kõ`rb, mõ`is ja pä`rl on olnud korduva ümbernormeerimise objektideks, nad on astmevahelduslikena niisama süsteempärased kui astmevahelduseta sõnadena.

5 Veel üks probleem algab ÕS-i 11. (tähtis) ja 12. (kindel) muutmistüübist. Nimelt on ÕS-is astmevahelduseta 11. muutmistüübi alla paigutatud ka astmevahelduslikke sõnu: armas, hoolas, hõlbus, sünnis, õnnis, õõnes jne. - kooligrammatikate hoolas-tüüp. Kuigi tähtis-tüüpsõna poolt antavast eeskujust ei piisa hoolas-tüüpi sõnade ainsuse osastava moodustamiseks ja seetõttu ei saa tähtis- ja hoolas-tüübi ühendamist õigekeelsus-sõnaraamatus pidada õigustatuks, on siin oluline jälle märkida astmevahelduslike ja astmevahelduseta sõnade mõnede tüüpide suurt lähedust keele morfoloogilises süsteemis - astmevahelduseta ja astmevahelduslikud sõnad ei ole teineteisest nii eraldatud, kui moodsa kooligrammatika käsitlusest muljendub. Et hoolas-tüüp on astmevahelduseta tähtis-tüübi astmevahelduslikuks vasteks, siis ei oleks midagi imestamapanevat, kui nende tüüpide vahel toimuks mõningast sõnade liikumist ja kui eriti laadivahelduseta sõnadel oleks kalduvus üle minna ühest tüübist teise või esineda kummagi tüübi sõnana (sõna hi`rmus osutab muredeti sellist tendentsi). Säärane tendents on palju tugevamini esindatud 11. (tähtis) tüübi

naabertüübis - ÕS-i 12. (kindel) tüübis, mille mitmed kriitilised sõnad (näit. kor`sten, k`öömen, p`oogen) kipuvad esinema ainsuse nimetavas teisevältelistena ning nii üle minema kindel-tüübi astmevahelduslikku sugulastüüpi - ÕS-i 37. (kan-nel) muutmistüüpi (või seal paralleelselt esinema). Sama tendents on esindatud ÕS-i 14. (number) tüübi laadivahelduslike probleem sõnadega ma`nder ~ manner ja ta`nder ~ tanner, mis praeguses ÕS-is kuuluvad mõlemal kujul number-tüüpi, kuigi teisevältelise ainsuse nimetavaga sõna käänamine number-tüübi järgi on ilmselt süsteemivastane. Kooligrammatikate astmevahelduseta number-tüübi ning astmevahelduslike tütar- ja hoolas-tüüpide piiristamine (ja mitte ainult nende tüüpide piiristamine) on sõlm, mida keelekorraldus ei ole lahti harutanud, vaid mille ta on läbi raiunud sundnormide ja mõnigi kord süsteemivastaste paralleelvormide lubamise teel (näit. manner ja tanner number-tüüpi sõnadena).

Kui range normeerimine oli poolsada aastat tagasi hädavajalik kireva ja vormisegase kirjakeele ühtlustamiseks, siis tänapäeval on eesti kirjakeel küllalt küps selleks, et lubada endale mõningaid süsteemipäraseid vabadusi. Millisel määral, see on muidugi suur probleem, kõnekeele kogu kirevust ei saa kirjakeeles normikohaseks tunnistada ühelgi juhul, siis on ühe eesti kirjakeele süsteemi asemel varsti süsteemide virvarr. Kuid vähemalt mitu korda edasi-tagasi normeeritud sõnade (näit. kõrb, mõis, pärl, mander ~ manner, tander ~ tanner) lubamine kahe muutmistüübi sõnana vähendaks normeerimise subjektiivsust.

Tuleb mõista, et süsteemiga vastuolus olevad paralleelvormid

B.1
mid ei ole parem lahendus kui ühest sõnast kahe tervikliku, süsteemiga kokkusobiva muutmisviisi sallimine. Ülim mõõdukus on normeerimise sellise kursimuutmise puhul muidugi endastmõistetav.

Kriitilise vältte sõnadega seotud konkreetseid normeerimisprobleeme võib tinglikult liigitada nelja "raskuskategooriasse":

1) astmevahelduseta sõna teise- või kolmandavältelisusest ei sõltu sõna morfoloogiline muutmistüüp; nii teise- kui ka kolmandavälteline variant muutuvad täpselt ühtmoodi; vt. eespool toodud näidet ÕS-i 1. - 4. muutmistüübi sõnade kohta;

2) sõna tüvevariantide vältelisusest sõltub sõna morfoloogiline muutmistüüp; sõna astmevahelduseta ja astmevaheldusliku variandi morfoloogilised muuted võivad erineda ainult tüve astmete (või vâldete) poolest, kuna morfoloogiliste muudete tunnused ja lõpud on sõna mõlema tüvevariandi jaoks identsed; vt. eespool toodud näiteid seoses sõnadega pe'hme ja kiire;

3) sõna tüve teise- või kolmandavältelisusest sõltub sõna morfoloogiline muutmistüüp; sõna teise- või kolmandavälteline tüvi ei muutu morfoloogiliste muudete moodustamisel, kuid erivältelistele tüvevariantidele liituvad morfoloogiliste muudete tunnused ja lõpud erinevalt; vt. eespool toodud näidet sõnaga aula;

4) sõna tüvevariantide erinevatest vâldetest sõltub sõna morfoloogiline muutmistüüp: nii sõna astmevahelduslike variantide kui ka astmevahelduseta ja astmevaheldusliku variandi morfoloogilised vormid võivad erineda nii tüve astmete poo-

lest kui ka morfoloogiliste vormide tunnuste ja lõppude pool-
lest; vt. eespool toodud näitesõnu pi'lv, kõ'rb, mõ'is, pä'rl
ja ÕS-i 11., 12., 14. ja 37. muutmistüübi sõnadega seotud
probleeme. (Vt. ka tabelit käesoleva peatüki lõpus lk. 98)

Leplikumat suhtumist teise ja kolmanda välte normikohasus-
se sugereerivad ka mata-, matu- ja matus-liited, mida on mit-
mesilbiliste tüvede järel põhjust käsitada seotud kaasrõhuga
liidetena (vrd. sidumata kaasrõhu positsioone sõnades nagu
ärri-tu-seta või kahtlus-tu-seta või kindlus-tu-seta ning seo-
tud kaasrõhu positsioone sõnades nagu kahtlusta, mata või
kahelda, matu või kindlusta, matus või vaielda, matus, vt. ka
1.4 eespool). Seepärast tuleb nende liidete algussilpe vaa-
delda kui teisevältelisi silpe ja mitte kui sidumata kaasrõ-
huga ülipikki silpe, milles teise ja kolmanda välte fonolo-
ogilist kontrasti ei esine. Nende liidete tähenduse tõttu üsna
sagedase emfaasi korral ületab aga mata-, matu- ja matus-lii-
te esisilp ilmselt teise välte piiri ja muutub kolmandavälte-
liseks (eriti sõnades nagu kahtlemata, tingimata). Selliseid
teisevältelistena normeeritud liidete reaalselt kolmandaväl-
telisi hääldusi ei ole põhjust hukka mõista, sest siingi on
tegemist olukorraga, kus teine ja kolmas välde tegelikult
fonoloogiliselt ei kontrasteeru - täpselt nagu sidumata kaas-
rõhuga silpideski; nende liidete seotud kaasrõhk mitmesilbi-
liste tüvede järel on aga ilmselt liidete geminaadist lähtu-
nud arengu tulemus. Teine välde kõigi nende kolme liite puhul
ei ole ka seepärast eriti õnnestunud norm, et ta võimaldab
matu-substantiivi seesütleva ja matus-substantiivi nimetava
vahel vahet teha ainult süntaktilise analüüsi põhjal, vrd.

kannatamatus iseloomus või harimatus riigis; siiski ei ole ka kolmandavärteline norm mõeldav, kuna need liited esinevad ka ühesilbiliste pika vokaaliga või diftongiga lõppevate teiseväärteliseks modifitseerunud tüvede järel: käimata, saamatu, saamatus jts. (vrd. siiski analoogilist olukorda -mik, -nik, -vik jts. liidete puhul).

3.2. Väärtelise märgimise ÕS-is (1960).

Kolmanda väärtelise märgimise meetodika suhtes ei ole ÕS (1960) ja varasemad VÕS (1953) ning VÕ-S-id üksmeel: esimeses märgitakse hääliku kolmandaväärtelisust, VÕS-is ja VÕ-S-ides märgiti silbi kolmandaväärtelisust. Ka ei ole kolmanda väärtelise märgimise mõningad tehnilised üksikasjad ÕS-is (1960) lõpuni läbi mõeldud. Allpool vaadeldakse kolmanda väärtelise märgimisega seotud küsimusi.

Probleem, mida kõigepealt käsitletakse, on järgmine: kas õigekeelsus-sõnaraamatutes peaks kolmandaväärtelisuse märk kirjutatama silbi ette - nagu mõnes varasemas õigekeelsus-sõnaraamatus - või kolmandaväärtelise hääliku ette nagu ÕS-is (1960), ning kas esimene moodus tagab kolmandaväärtelise hääliku õige identifitseerimise (probleem ei muutu, kui kolmandat väärtet tähistada graavise asemel rasvase kirja või mõne muu trükitehnilise võtte abil). Järgnevat analüüsi võiks käsitada pigem silbi ette kirjutatud kolmandaväärtelisuse märgi hääldamisreeglitena kui selle mooduse eelistamisena, kuigi silbi ette kirjutatud kolmandaväärtelisuse märk hõlbustab märksõna liigendamist; samal ajal on ka üksikhääliku kolmandaväärtelisuse märgimine vastuvaieldamatult korrektne, sobivaim pole vii-

mase ÕS-i uususe ehk ainult diftongide puhul (vt. edaspidi).

Eesti keele fonoloogilises süsteemis on kolmandavärtelisuus seotud kas vokaaljärjendiga (kolmandavärtelise vokaali või diftongiga) või konsonandiga. Kolmandavärtelisust võib kanda konsonantühendi esimene või teine konsonant, seepärast peab olema võimalik kolmandavärtelist konsonanti täpselt identifitseerida. See osutab, et kolmas välde ei ole fonoloogiliselt terve konsonantühendi funktsioon, vaid - juhul kui kolmanda välde kandjaks pole vokaaljärjend - ühe konkreetse konsonandi funktsioon. Fonoloogilise süsteemi kirjeldamisel ja fonoloogilises transkriptsioonis põhjustab see teatud raskusi, mida siiski mitmel teel on võimalik ületada.¹² Ent ÕS-i puhul ei ole tegemist fonoloogilise, vaid õigekeelsusliku (esijoones ortograafilise) sõnaraamatuga, ja selle probleemid on mõneti teistsugused kui teksti fonoloogilisel transkribeerimisel kerkivad raskused. Eesti keele ortograafias on olemas vahendeid konsonantühendi esimese või teise konsonandi kolmandavärtelisuse väljendamiseks, need vahendid on mõningast sibilantidega seotud ebaadekvaatsust mitte arvestades isegi otsest isomorfsed probleemi ühele võimalikule - ja võib-olla

¹² Vt. ka V. H a l l a p, Fonoloogiline etüüd eesti keele välldete alalt. - Nonaginta. Johannes Voldemar Veski 90. sünnipäevaks 27. juunil 1963 (= Emakeele Seltsi toimetised Nr.6). Tallinn, 1963, lk. 95 - 122; M. H i n t, On the Phonological Transcription of Overlength in Standard Estonian. "Советское Финноугроведение" II, 1966, nr. 1, lk. 23 - 36.

kõige süsteempärasemale - fonoloogilisele lahendusele.

Olukord on järgmine.

Kui sõna või sõnaosa on kolmandavälteline, siis on kolmandavältelisuse kandjaks kas

1) pearõhuline või seotud kaasarõhuga vokaaljärjend - kolmandavälteline vokaal V_1V_1 või kolmandavälteline diftong V_1V_2 või

2) rõhulisele vokaalile järgnev esimene või teine konsonant.

Kolmandavältelisuse produtseerimise mehhanism on siis mõningate lihtsustustega järgmine:

kas 1a) $V_1V_1(S_1)(R_1)$: t`uul, p`uud, l`uu;

või 1b) $V_1V_2(S_1)(R_1)$: la`ul, a`us, õ`u;

või 2a) $V`R_1(R_1)(R_2)$  : na`rr; pä`rn;

või 2b) $V`R_1S_1$  : va`rs, tu`rg, nä`rb;

või 3a) $V`S_1(S_1)(S_2)(R_1)$  : mä`ss, pu`kk; u`ks, kä`sk;
kä`sn;

või 3b) $VV`S_1(S_1)(S_2)$  : lau`t; laa`t; kau`ss; laa`st;

või 4a) $VR_1`S_1(S_1)(S_2)$  : par`t; mär`ss; tur`sk;

või 4b) $VVR_1`S_1(S_2)$  : kaar`t; paav`st;

(V tähistab vokaali, R helilist ja S helitut konsonanti ning indeksid märgivad sümbolite erinevust või identsust; sõnaraamatuortograafias valitakse kolmandavältelisuse realiseerimisel sulgudes antud sümbolitest üks või mitte ühtki - vrd. sõnaraamatuortograafilisi vorme nagu ka`s, ke`s, mi`s, ta`l jne.); juhitagu veel kord tähelepanu sellele, et esitatud skeem on pigem sõnaraamatuortograafilistest vormidest ning kooligrammatika silbidefinitatsioonist ja sõna sisehäälikutest lähtuv

kolmandavältelisuse realiseerimise skeem kui kolmandavältelisuse produtseerimise mehhanismi esitamine fonoloogia terminites; sellegipärast on skeem adekvaatne ja kasutamiskõlblik kolmandavältelisuse tähistamise probleemide arutamiseks õigekeelsus-sõnaraamatutega seoses.

Niisiis: kas silbi ette kirjutatud kolmandavältelisuse märk tagab silbi õige lugemise?

Lühikese pearõhulise või seotud kaasrõhuga vokaali järel on kolmandavältelise segmendi õige identifitseerimine ilma igasuguste raskusteta tagatud tüüpides 2a ja 3a - $V'R_1(R_1)(R_2)$ ja $V'S_1(S_1)(S_2)(R_1)$ - kus ei teki mingisuguseid kolmandavältelise hääliku identifitseerimisega seotud probleeme - sellise sisehäälikute komplekti korral on kolmandavälteline esimene rõhulisele vokaalile järgnev konsonant.

Tüübid 2b ja 4a - $V'R_1S_1$ ja $VR_1'S_1(S_1)(S_2)$ - valmistavad siiski teatud raskusi, vähemalt potentsiaalselt või teoreetiliselt. Tüübis 2b - $V'R_1S_1$ - on kolmandavältelisuse kandjaks heliline konsonant helitu konsonandi ees, mida ortograafias kirjutatakse g, b, d või s: va`rgus, ha`lb, ku`lda, va`rsi jne.; selles tüübis võib ortograafias leenisena kirjutatavale klusiilile uue silbi algusena järgneda s või k: va`rgsi, kä`rbse, ko`rdse, ka`ndke jne. Normatiivses ortoepias sallitakse sellisel puhul nii hääldusi [varksi ~ varGZi , kärpse ~ kärBZe , körtse ~ korDZe] kui ka [varksi, kärpse, kortse] (TRÜ EKG, lk. 74). Õigekeelsus-sõnaraamatuis antakse ikka ainult esimene hääldus; ka kolmandavältelisuse tähise kirjutamisel silbi ette osutuks sellistel puhkudel hääldustüübis antuks ainult esimene hääldus: `vargsi = va`rgsi jne.

(S = ortograafias g, b, d või üksik g); teine hääldus tuleb jätta täiendava (ja võib-olla fakultatiivse) hääldamisreegli hooliks.

Tüübis 4a - VR₁ S₁(S₁)(S₂) - kannab kolmandavältelisust konsonantühendi teine, helitu konsonant, mis on ortograafias kas k, t, p või s, š või f või h. k, t, p puhul osutavad tähemärgid ise nende kolmandavältelisusele (vär`k, kur`t, kar`p); s kirjutatakse kolmandavältelisena sellises positsioonis sõna lõpus ja vokaali ees kahekordselt: mar`ss, var`ss jne.; ühekordselt kirjutatud kolmandavältelisele g-le järgneb veel üks helitu konsonant (klusil): tur`sk, kar`ske, var`sti, vär`ske jne. š, f, h on sellises positsioonis alati kolmandavältelised, kuigi ortograafias kirjutatakse nad ühekordselt: pun`š, šur`f, par`h, hur`hv.

š g-st erinev tarvitamine on küll meie ortograafia ja ametliku ortoeepia suur ebajärjekindlus, mis tuleneb š ja z vahetuse ebaõigest mõistmisest ja alusetust väitest, et š saab olla ainult teise- või kolmandavälteline (vt. 4.1 edaspidi); et põhimõtteliselt on tüüpide V`Rš (2b) ja VR`š (4a) kontrast võimalik, siis võiks isegi soovitada ortograafia ja ortoeepia reformi - ühtlustada g ja š kasutamine. Kolmandavältelisuse märgi kirjutamisel silbi ette võib š praeguse ortograafia puhul tekkida probleem: kas `VRš = V`Rš või VR`š - seda juhul kui sallitakse hääldusi nagu de'ma`rš = [tema.rʃ], aga š ja g ortograafia jäetakse ühtlustamata (vt. ka 4.1).

Teine raskus on seotud marss-tüüpi sõnade tuletistega, mille puhul konsonandiga algav tuletusliide liitub nimetava tüvele (marsslane jts. potentsiaalsed tuletised, mida seni pole

ÕS-i sisse võetud). Ortograafia reeglite järgi ei saa s-i kirjutada ka helilise konsonandi ees kahekordselt; see võib nende potentsiaalsete tuletiste lülitamisel sõnaraamatusse kaasa tuua situatsiooni, milles silbi ette kirjutatud kolmandavältelisuse märk ei identifitseeri kolmandavältelist segmenti (vrd. pä`rslane ja mar`slane, V. Hallapi näide). Praktiliselt on see oht muidugi väga väike. (Ja ainult süsteemi täielikkusega põhjendatavat huvi võib pakkuda taolise situatsiooni kujutlemine seoses ä-ga, tingimusel, et de'ma`rã-tüü-pi hääldused on sallitavad.)

Kolmas nende tüüpidega seotud raskus kuulub puhtal kujul fonoloogilisse teooriasse ja ei ole sõnaraamatu-praktikaga seotud; olgu seegi järjekindluse huvides siin ära toodud, seda enam, et situatsioon ortograafilises tekstis lugeja ette siiski kerkib. Jutt on juhtudest nagu va`rski (2b) ja var`sti või vãr`ske (4a), mille põhjal võiks justkui väita, et tüüpi V`Rs₂ ja VR`s<sub>2</sub> lahushoidmine ei ole märkimisviisi `VRs₂ puhul võimalik; tegelikult on juhud V`Rs<sub>2</sub> võimalikud ainult sõnapiiiril ja ki-liite liitumisel; et sõnaraamatus ei ole mingit vajadust kõiki ki-liitelisi sõnu ära tuua (veel vähem aga neid märksõnadena esitada), siis ei too seegi juht kaasa praktilist probleemi: kirjaviis VRs võrdub sõnaraamatus ikka V`Rs ja `VRs<sub>2</sub> võrdub VR`s₂.

Veel üks probleem võib tekkida seoses sagedamini esinevate võõrpärisnimedega, mis võivad mitte mahtuda esitatud hääldamistüüpide alla (võõrpärisnimede ortoepilise normi suhtes pole aga nagunii kõik selge). Nende häälduse hõlmamiseks võib modelleerida täiendavaid hääldamistüüpe või siis esitatud

tüüpe laiendada; näiteks nime nagu Ernst Karlsson võib viia tüübi 4a alla, viimast laiendades kujule $VR_1(R_2)'S_1(S_1)(S_2)$: siis on ka selliste nimede jaoks tagatud hääldus Ern`st Karl`sson - kui nii on norm.

Praktilisi raskusi hääldamistüüpide $V'R_1S_1$ ja $VR_1'S_1(S_1)(S_2)$ lahushoidmine ei tekita ka siis, kui kolmandavältelisuse märk kirjutada silbi ette.

Kui kolmandavältelises sõnas rõhulisele vokaaljärjendile V_1V_1 või diftongile V_1V_2 (tüübid 1a ja 1b) järgneb sõna sisehäälikutena heliline konsonant või g, b, d või üksik s või konsonantühend, mille kaheks esimeseks liikmeks on loetletud konsonandid, siis on kolmandavälteline see vokaaljärjend: v`õõrsil, p`uusli`k, T`uuslar, ha`isva, ki`usli`k, ka`ebli`k jne. Tüüpides 1a ja 1b võib vokaalile või diftongile järgneda b, d, g järel s või k; TRÜ EKG järgi on siis (lk. 74) lubatud kahesugune hääldus: ra`udsed = [rautseD ~ rauðZeD] ja [rautseD], ho`idku = [hoitku ~ hoiðku] ja [hoitku]. ÕS esitab esimese (ilmselt reeglipärasema) häälduse.

Kui vokaaljärjendile V_1V_1 või diftongile V_1V_2 sõna sisehäälikutena vahetult või vokaalijärgse helilise konsonandi järel - konsonantühendi teise komponendina järgnevad k, t, p, h, f, š, ss või s + klusiil (tüübid 3b ja 4b: $VV'S_1(S_1)(S_2)$ ja $VVR_1'S_1(S_2)$), siis on kolmandavältelises sõnas kolmandavältelisuse kandjateks loetletud konsonandid: kau`plus, lau`tsil, pii`ks, laa`stu, poi`ss, koor`t, paav`st jne. Normatiivne seisukoht, et š pika vokaali või diftongi järel on kolmandavältelises sõnas alati kolmandavältelisuse kandjaks, äratab küll suuri kahtlusi, nii eespool (ja ka punktis 4.1)

refereeritud süsteemikusega seotud kaalutluste kui ka tegeliku uususe tõttu: normid plüü's : plüüsi = [plüš] : [plüšsi] või rüü's : rüüsi = [rüš] : [rüšsi] ei oleks iseenesest väljaspool süsteemi paremad ega halvemad kui vormid pl'üüs : plüüsi = [plüž] : [plüži] või r'üüs : rüüsi = [rüž] : [rüži], reaalsuses on viimastel see eelis, et nad laia tegeliku uususe kõrval on vastavuses nii ortograafia kui ka hääldamismudelite süsteemiga, mida ei saa öelda esimeste kohta.

Üldjuhul ei teki ka rõhulises silbis pikka vokaalainest sisaldavates hääldamistüüpides raskusi kolmandavältelisuse õige kandja määramisega, kui kolmanda välte märk kirjutada silbi ette või kui terve silp on trükipildis esile tõstetud kolmandavältelisena. Ainult teoreetiliselt võib arvestada kauss-tüüpi (3b) sõnade tuletiste puhul analoogilist raskust kui eespool kirjeldatud marss-tüüpi (4a) sõnade tuletistega seoses (sellist tüüpi potentsiaalsetes sõnades nagu poi'slane või kii'slema ei oleks sõna ortograafilise vormi põhjal võimalik kolmandavältelisust omistada g-le; vöör sõnade ebaõnnestunud ortograafilised normid võivad selle olukorra siiski päris konkreetseks teha: näiteks 1960.a. ÕS normeerib rei'sf'eeder ühe g-ga, ilmselt arvestamata seda, et sõna on oma fonoloogilise struktuuri poolest liitsõna struktuuriga - mida pole vaja ära segada etümoloogilise liitsõnalisusega - ja et f ei kuulu enam sõna esimese osise sisehäälikute hulka nagu ka näiteks liitsõnas kö'is't'ee t ei kuulu sõna esikomponendi sisehäälikute hulka; 1933.a. VÕ-S-i norm 'reiss'feeder ei tekita hääldamisprobleeme ka silbi kolmandavältelisuse märkimisel).

Nii võivad õigekeelsus-sõnaraamatute koostajad vabalt vali-

da ühe kahest kolmanda välte märkimise põhivõimalusest, tähistades kas hääliku või silbi kolmandat vältet. Silbi kolmanda välte märkimisel on aga äsja kirjeldatud lugemisreeglid vajalikud.

Ühenduses hääldamistüübiga $3b - V_1V_2'S_1(S_1)(S_2)$ - tuleb veel ära märkida TRÜ EKG-s (lk. 100) esitatud taotlust näha selles tüübis kaht erinevat hääldamisnormi: ühes on kolmanda välte kandjaks diftong (sõnades nagu austama, jaotama, teostama, teotama, toeta, seostama) ja teises diftongile järgnev helitu konsonant (sõnades nagu kauss, koit, laita, toita, võita). Selline häälikuseaduslikul konstrueerimisel põhinev seisukoht on tänapäeva eesti keeles aluseta; ei ole vähimatki lootust keeleajaloolisel põhjal algupäraseid ja hilisdiftonge eristades eesti kirjakeelde tuua (või tagasi tuua) kolmanda vältelisuse erineva paigutumise poolest kontrasteeruvaid hääldusi [kaus] vs. *[aüstama]; taotlus selles hääldamistüübis ortoepilisi norme selliselt diferentseerida on otseses vastuolus eesti keele hääldamismudelitega ja saab kaasa tuua ainult segaduse eesti keele kvantiteedivõimaluste kirjeldamisel.

Kolmanda välte märkimise tehnilistest küsimustest 1960.a. ÕS-iga seoses on kõige olulisem osutada diftongide kolmanda välte ebasobivale tähistamisele: ei ole põhjust eraldada diftongide kolmanda välte märkimist vokaalide kolmanda välte märkimisest, tähistades esimestes teise komponendi kolmanda vältelisust (kujul a`u, õ`u jne.) ja teistes terve vokaaljärejendi kolmandavältelisust (õõ, ee jne.). Eesti keele fonolo-

loogilises süsteemis on kolmandavähtelised diftongid kõigiti paralleelsed kolmandavähteliste vokaalidega (ja teisevähtelised diftongid teisevähteliste vokaalidega) ning mõlemaid võib käsitada kui tervikuna kolmandavähtelisi. Seda üldtunnustatud seisukohta ei peaks ka ÕS ignoreerima. Lisaks kõigele on I. Lehiste hiljuti osutanud, et foneetiliseltki on enamiku kolmandavähteliste diftongide mõlemad komponendid ühepikkused.¹³ Seepärast on kõigiti sobiv kirjutada kolmandavähtelise märk diftongi ette (nagu ka kahekordse vokaali ette): 'au, 'õu jne. Sellise märkimisviisi ebaparalleelsus konsonantide välte märkimisega (kui märgitakse üksikkonsonandi kolmandat vältet) on paratamatu, see tuleneb keele fonoloogilise süsteemi vokalismi ja konsonantismi alamsüsteemide ebasümmeetrilisusest fonoloogilise kogusüsteemi suhtes. Ebajärjekindlus kolmanda välte märkimisel vokalismi osas võib kaasa tuua veel valestimõistmise võimalusigi (vrd. näiteks J.V. Veski vihjet märkimisvormi bakala'ureus võimalikule valehääldusele silbi-
piiriga diftongis¹⁴).

Kui ÕS lubab sõnast põrsas paralleelselt omastava vorme põr'ssa ja põ'rsa, siis tuleb mõlemaid omastava vorme sallida

¹³ I. L e h i s t e, Diphthongs versus Vowel Sequences in Estonian. Ettekanne VI rahvusvahelisel foneetikakongressil Prahas 1967.

¹⁴ J. V. V e s k i, Kriitilisi märkmeid "Õigekeelsuse sõnaraamatu" kohta. "Keel ja Kirjandus", 1962, nr. 2, lk. 91.

ka liitsõna esikomponendina; praegu on ÕS-is esitatud ainult põr`ssaᵛliha ja põr`ssaᵛlõi`kaja, kuid mitte põ`rsaᵛliha ja põ`rsaᵛlõi`kaja. See märkus käib muidugi kõigi selliste juhtude kohta.

Ka võõrsõnade puhul tuleb piinlikult hoiduda välte märkimise vigadest (ÕS-is näiteks formᵛaldehy`üüd pro fo`rmᵛaldehy`üüd; ja kas liikvida ei oleks süsteemipärasem kolmandavärtelisena?).

Vältekäsitluse lõpetuseks esitatakse leheküljele 87 esimese lõigu lõppu kuuluv skeem, mis liigitab kriitilise vältega sõnade normeerimisprobleemid nelja kategooriasse.

Raskuskategooria	Sõnatüvi osaleb (tüve-		Erivärteliste tüvevarian-	
	astmete alternatsioo-		tide morfoloogiliste muu-	
	nidena) morfoloogilis-		tevormide tunnused ja lõ-	
	te muutevormide moo-		pud on erinevad	
	dustamisel			
1	-		-	
2	+		-	
3	-		+	
4	+		+	

4. p e a t ü k k

VÕÖRSÕNADE ORTOEEPIA ÜKSIKKÜSIMUSI

4.0. Eelmistes peatükkides käsitleti kõige muu hulgas ka võõrsõnade rõhumudeleid ning palatalisatsiooni ja vältega seotud ortoeeplise normi küsimusi võõrsõnades.

Ka keele fonoloogilisest süsteemist kui tervikust lähtuv käsitus ei saa anda konkreetseid otsustusi ühe või teise sõna häälduslike finesside normeerimise kohta allofoonide variatsiooniruumi sees, sest fonoloogiline süsteem ei määra ära vabade variantidena kasutatavate allofoonide täpseid esinemistingimusi. Vabal variatsioonil on aga eesti keele allofoonide realiseerumises kahtlemata suur osa, kusjuures allofoonide vaba variatsioon võib palatalisatsiooni ja kvantiteedisuhete osas ulatuda tähelepandava fonoloogilise kattumiseni.

Võõrsõnad sobituvad mõnigi kord vaevaliselt emakeele foneetilisse ja fonoloogilisse süsteemi. Sellegipärast ei või eesti keeles võõrsõnadena tarvitusel olevate sõnade ortoepia normeerimisel aluseks võtta võõrkeelte fonoloogilist süsteemi, mis tihti on täielikus vastuolus eesti keele foneetilise ja fonoloogilise süsteemiga ning nende arenemistendentsidega.

Alljärgnevas vaadeldakse kõigepealt etümoloogilise põhimõttega liialdamise kõige kurvemaid avaldumisvorme eesti kirja-keele ortoeeplisel normeerimisel.

4.1. Heliliste klusiilide ja sibilantide koht eesti kirja- keele fonoloogilises süsteemis.

Viimastel aastatel on tehtud katseid tuua helilised klusiilid ja sibilandid b, d, g, z, ž ning afrikaat dž eesti keele fonoloogilisse süsteemi ning tunnistada heliline hääldus normikohaseks või vähemalt sallitavaks.¹⁵ Selline mõte on leidnud tugevat vastuseisu.¹⁶

Antud küsimuses on võrdlemisi süsteemipäratul seisukohal normatiivsete ambitsioonidega TRÜ EKG, mis taunib b, d, g helilist hääldamist ja tunnistab selle normikohatuks (lk. 30), kuid peab korrektset kirjakeeles s ja z, š ja ž ning tš ja dž eristamist helilisuse abil nõutavaks (lk. 52 jj. ning 57 jj.). Seega puudub b, d, g-l normatiivselt foneemide staatus, kuid

¹⁵ Vt. P. V i i r e s, Kõnelgem keelekultuurist. "Keel ja Kirjandus", 1963, nr. 5, lk. 289 - 294; vrd. ka V. H a l - l a p, Otstarbekohasuse printsiip fonoloogias. "Keel ja Kirjandus", 1962, nr. 12, lk. 739.

¹⁶ Leo Minimus astub välja b, d, g helilisuse sallimise vastu, vt. L e o M i n i m u s, Iga beeži autoga kaugele ei sõida. "Keel ja Kirjandus", 1965, nr. 10, lk. 622 jj.; M. Hint ja K. Vende argumenteerivad konsonantide helilisukskorrelatsiooni vastu tervikuna, vt. M. H i n t, Mitte foneem, vaid allofoon. "Keel ja Kirjandus", 1963, nr. 9, lk. 549 jj.; K. V e n d e, Kui paneks ka akna kinni. "Keel ja Kirjandus", 1966, nr. 3, lk. 179 jj.

z, z ja dž on arvatud iseseisvate foneemide hulka, kuajuures pole veel selge, mis see dž õieti on: eesti kirjakeele fonoloogilises süsteemis pole (erinevalt lõuna-eesti murretest) mingit vajadust sedastada afrikaatfoneeme¹⁷; kirjakeeles on ts, t's, t's foneemijärjendid, ka dž saaks siis olla ainult heliliste foneemide d ja z järjend, kuid d pole ju helilise foneemina sallitud. Tuleb osutada, et helilisuskorrelatsiooni sissetoomine nii piiratud ulatuses (z, z, dž vs. s, s, ts) on veel lootusetum üritus kui kõigile helitutele klusiil- ja sibilantfoneemidele heliliste vastete taotlemine. Heliliskorrelatsiooni funktsionaalne alakoormatus on liiga ületamatu takistus ainult võõrkeelte õppimisest tuntud distinktsiooni püsivaks omandamiseks. Just funktsionaalse alakoormatuse seisukohast on kõige mõttetum nõuda ainult paaris võõrsõnas küsimusse tulevat z helilist hääldamist (neist paarist sõnast sagedasem - zooloogia - hääldub traditsioonipäraselt pealegi sõnaalgulise ts-ga).

Selgust z, z ja dž normikohasusse või -kohatusse ei too ka P. Ariste "Eesti keele foneetika" erinevad väljaanded, mis

¹⁷ Vt. TRÜ EKG, lk. 58; M. H i n t, Murrakute foneetiliste ja fonoloogiliste süsteemide kirjeldamisest. - Emakeele Seltsi Aastaraamat 11 (1965), Tallinn, 1965, lk. 141 jj. Ka P. Ariste "Eesti keele foneetika" eri trükkides (vt. järgmine viide) ei käsitleta afrikaate foneemidena, vaid häälikuühenditena. (Käesolevas töös kasutatakse fonoloogilise terminina järjen-
dit - ingl. sequence'i vastena.)

samuti tegelevad hääldamise normatiivse aspektiga.¹⁸ "Eesti keele foneetika" 1953.a. trükkis ollakse z ja dz helilise hääldamise suhtes eitaval seisukohal (lk. 43 ja 53) ning z helilise hääldamise suhtes kõhkleva ja äraootava seisukohal (lk. 45). Nagu märgitud, võtab 1963.a. ilmunud TRÜ EKG seisukoha heliliste z, z, dz kasuks. P. Ariste "Eesti keele foneetika" 1965.a. trükkis asutakse z ja dz helilisuse suhtes taas tõrjuvale positsioonile (lk. 75 jj., lk. 89), mis aga ei takista z-d foneemiks pidamast (lk. 167); z on tunnistatud s heliliseks vasteks, mida hääldatavat vastavalt esinemusele kirjas (lk. 78), kuid mis pole veel omandanud kindlat kohta eesti foneemide süsteemis (lk. 168), kuigi olevat rahvuskeelele saanud omaseks (lk. 172).

"Eesti keele foneetika" mõlemas trükkis väidetakse siiski: "Helilisuse varieerumine ei anna eesti keeles erinevaid foneeme, nagu mõnes teises keeles".¹⁹

z ja s suhted eesti keele fonoloogilises süsteemis on nii lihtsad, et tänapäeval, kus see fonoloogiline süsteem on õige ulatuslikult läbi uuritud, ei ole mingit vajadust aastakümneid korratud eksiseisukohtadest kinni pidada. Helitu [z]

¹⁸ P. A r i s t e, Eesti keele foneetika, Tallinn, 1953; P. A r i s t e, Eesti keele foneetika. Õpik Ajaloo-Keeleteaduskonna keeleosakondade üliõpilastele, Tartu, 1965.

¹⁹ P. A r i s t e, Eesti keele foneetika, Tallinn, 1953, lk. 102; P. A r i s t e, Eesti keele foneetika, Tartu, 1965, lk. 168.

(mis individuaalselt võib realiseeruda helilise z-na) on /š/ allofoon. Kooligrammatikate väide, et š esineb ainult teise- ja kolmandavärtelisena ning z ainult esmavärtelisena, ei ole mitte millegagi põhjendatud, seni kuni š-d ja z-d käsitatakse eri foneemidena. z on esmavärtelise š ortograafiliseks märkiks, nagu g, b, d on esmavärteliste k, p, t märkideks.

Grammatikate poolt pakutav skeem on järgmine: foneemid /k p t/ esinevad kolmes vältis, foneem /š/ esineb ainult teises ja kolmandas vältis ning foneem /z/ ainult esimeses vältis; ortograafias avaldub see (lihtsustatud kujul) nii:

Foneem	I vältis	II vältis	III vältis
/k/	g	k	kk
/p/	b	p	pp
/t/	d	t	tt
/š/	-	š	šš
/z/	z	-	-

Fonoloogia pakub järgmist skeemi: foneemid /k p t š/ esinevad kolmes vältis (kusjuures võõrsõnades võib mittekontrasteeruv sõnaalguline klusiil ning esmavärteline või sõnaalguline ja sõnalõpuline sibilant individuaalselt realiseeruda heliliseks; kas heliline häälde on allofoonilise või foneemilise väärtusega, see ei puuduta š ja z vahekorra küsimust põrmugi rohkem kui k, p, t ning g, b, d vahekorda); ortograafias avaldub see (lihtsustatud kujul) nii:

Foneem	I vältes	II vältes	III vältes
/k/	g	k	kk
/p/	b	p	pp
/t/	d	t	tt
/s/	z	s	ss

Ja lõpuks: nii nagu ortograafias ei ole g, b, d ning k, p, t vahe võõrsõnades järjekindel, nii ei ole ka z ja s kasutamine ortograafias kõigil juhtudel süsteemipärane: ka s-na kirjutatu võib vahel realiseeruda [ʒ]-na. Ühenduses sellega tuleb läbi vaadata sõnade plüüs ja rüüs ortoeepiline norm, mis senini nõuab nendes sõnades s kolmandavältelist (teise välte vaheldusega) hääldamist, lähtudes väärseisukohast, et ortograafia s-d ei saa hääldada [ʒ]-na. Kuidagi ei saa põhjendada ka ortoeepilist normi, mis nõuab s teisevältelist, s.t. geminaadilist hääldamist teisevältelistes sõnades helilise konsonandi ja pika vokaali järel: juhtudel nagu panšid, punšiga, boršiga, revanšini, rüüsid jne.¹⁹ (vt. ka 3.2 eespool). Sellinegi nõue on süsteemivastane ja tuleneb

¹⁹ Vt. näit. TRÜ „Eesti keele grammatika“ I. „Häälikuõpetus ja ortograafia“, 2. vihik, Trtu, 1964, lk. 38. Samas, lk. 39 leidub küll selle grammatika seisukohalt seletamatu märkus esmavältelise s esinemise kohta teisevälteliste sõnade konsonantühendites helitu konsonandi ees.

eelnevalt käsitletud z-š väärkontseptsioonist. (Teisevälteline geminaadiline š kannab need sõnad faktiliselt üle sõjaväelisse tan`k : tanki : tan`ki muutmistüüpi.)

š ortograafia ja ortoopia võrdsustamine s-i ortograafia ja ortoepiaga oleks õige nii süsteemikuse kui ka tegeliku hääldamise järgmise seisukohast (ja oleks kindlasti ka pedagoogiliselt põhjendatud). Loomulik oleks järgmine süsteem:

pl`üüš nagu l`üüs ja

plüüši nagu lüüsi;

bor`šš nagu mor`ss ja

borši nagu morsi;

tu`šš nagu bu`s's ja

tušši nagu bus'si.

z jääks siis lühikese või esmavältelise š täiendavaks märgiks kirjas, mida individuaalselt võib hääldada ka helilisena. Selline reform ei pea obligatoorselt haarama nende võõrsõnade ortograafiat ja ortoepiat, kus š esineb vältevahelduseta kontekstis: juhtudel nagu geiša või brošüür või kušett võib jääda ühekordse š kirjutamise juurde, sest esimesest sõnast võib norm samahästi olla [keižä] kui [keišša] ning ka sõnades brošüür ja kušett ei ole lühikese [z] hääldamine välistatud; kõige olulisem on siiski asjaolu, et viimastes sõnades - pearõhueelses positsioonis vokaalide vahel - on selle ühekordselt kirjutatud tähe geminaadina hääldamine omamoodi süsteempärane, või vähemalt analoogiline h hääldamisele samas positsioonis:

vrd. kušett = ,kuš'se't't = [kušše.t'] ~
 ~ ,ku'se't't = [kuže.t'] või
brošuur = ,broš's'uur = [proššū.r] ~
 ~ ,bro's'uur = [prožū.r] ja
ahoi = ,ah'ho'i = [ahho.i] ~
 ~ ,a'ho'i = [aho.i] või
 (Sohn!) mehaanika = ,meh'haanika = [mehhānikka] ~
 ~ ,me'haanika = [mehānikka].

Kui emotsionaalselt ka g, b, d ning z, ž, dž helilisust ei püütaks kaitsta, on siiski selge, et tänapäeva eesti keele fonoloogiline süsteem ei jätta kohta konsonantide helilisuse/ /helituse korrelatsioonile. Kõneoleva helilisuse tõukab ära ka keele morfoloogiline süsteem: dž helilise hääldamise musteräitena tihti esitatav bridž on teatavasti normeeritud 72. (hall) muutmistüübi sõnana, kuidas aga heliline dž saaks osastavas (ja reegli ning sõnaraamatu enda järgi ka nimetas) olla kolmandavälteline, see jääb helilise hääldamise eestseisjate seletada.

Helilisi klusiile ja sibilante g, b, d, z, ž saab käsitada ainult individuaalsete (võõr)allofoonidena või individuaalsete (võõr)foneemidena ning dž-d individuaalse kõne allofooni- või foneemijärjendina, mis sellistenagi esinevad sagedamini vaid kindlates positsioonides: g, b, d sõna alguses ning z, ž, dž sõna alguses ja lõpus. Kuidas sellistesse individuaalsetesse hääldamisharjumustesse suhtuda, see sõltub ortopeia normeerimise rangusest (aga liiga puine normeerimine ei saavuta kunagi oma eesmärki).

4.2. Silbipiiri normeerimine vokaalfoneemide järjendis.

Pikkade vokaalide ja diftongide rohkus on eesti keelele iseloomulik. Seevastu silbipiir vokaalfoneemide järjendis on eesti keelele härmiselt võõras ning esineb ainult sõnapiiril ja mõnes tuletatud sõnas morfeempiiril: ava₁us, hõ₁lla₁us, pale₁us.

Võõrsõnades saab selline silbipiir foneetiliselt realiseeruda järgmistel juhtudel:

1) kui vokaalfoneemide järjendi teine vokaal on pearõhuline: a₁'oki₁, põõsas, a₁'or't, a₁'uul, ego₁'i'sm, fi₁'asko, gu₁'a'sš, koloni₁'aalne (aga 'kolo₁nia'li'sm), materi₁'aalne (aga 'mate₁ria'li'sm), pre₁'ambula, prosa₁'i'sm, pu₁'än't, si₁'ii't, trivi₁'aalne jne.; selline pearõhuline silp ei ole peaaegu kunagi lühike (ka sõna muutevormides mitte) ning enamasti lahutab kõnesolev silbipiir erinevaid vokaale; ka juhud nagu ko₁'artiku₁latsi₁'oon või ko₁'eduk₁katsi₁'oon kuuluvad siia, sest nagu eespool (vt.

1.3) selgitatud, on sellistes sõnades tegemist kahe pearõhuga;

1a) on mõeldavad ka juhud, kus kolme vokaalfoneemi järjendis pearõhuline on kolmas vokaal, sellisel juhul paigutub silbipiir selle pearõhulise vokaali ette: mao₁'i'sm;

2) kui vokaalfoneemide järjendi teine vokaal kannab morfofonoloogilist seotud kaasarõhku (vt. 1.3 ja 1.3 (3) eespool), millele samas sõnavormis eelneb sõna pearõhk: 'ide₁,o'l'oogi₁,a, 'kara₁,ul, 'lütse₁,um, 'm'uuse₁,um jne.; sõnadest nagu koagulaat, koaksiaalne, koeksistents, koontant jne. on eesti keele seisukohalt normaalseks hääldu-

seks kaks võimalust: kas sõna esimene ja teine vokaal liituvad ühte silpi ning moodustavad diftongi või pika vokaali - nagu see ŌS-is on legaliseeritud näiteks sõnas koefitsient - või siis esimene vokaal pikeneb²⁰ kolmandavälteliseks ja võtab endale ühe sõna paarõhkudest, sõna esimese ja teise vokaali vahel on sel juhul silbipiir; süsteem võimaldab nii hääldusi ,koagu'laa't, ,koaksi'`aalne, ,koeksis'ten'ts, ,koop'tan't jne. kui ka '`ko,agu'laa't, '`ko,aksi'`aalne, '`ko,eksis'ten'ts, '`ko,op'tan't jne.; ja muidugi on ka sõnu nagu koartikulatsioon ja koedukatsioon võimalik hääldada paarõhulise kolmandavältelise esisilbiga: '`ko,artiku,latsi'`oon ja '`ko,eduk,katsi'`oon; vokaalide ühte silpi liitumine on täiesti üldine sarnaste vokaalide puhul ja tavalises häälduses pikk vokaal koguni lüheneb (sõnades nagu kooperaatiiv, koordinaat; sõnast vaa'ku,um on normaalne norm vaa'kum - album-tüüpi sõnana), ühte silpi liituvad vokaalid üldiselt ka siis, kui tulemuseks on eesti keeles tavaline diftong (koefitsient, baobab).

Teistsugustel tingimustel on normaalses eestikeelses kõnes vokaalfoneemide järjendites silbipiiri hääldamine vastunäidustatud (siin ei ole põhjust käsitleda silbipiiri seoses siirdehäälikutega [j] ja [w] juhtudel nagu viia, Riia, Maria, tuua, Karlsruhe jne.). Küll aga tunnevad paljude vöörõõnade lähteekeled vokaaljärjendite mitmekesisemat silbitamist. Siiski ei saa vöörõõnade ortoepilise normi määramisel aluseks olla

²⁰ Vrd. V. H a l l a p, Fonoloogiline etüüd eesti keele välldete alalt. - Nonaginta. Tallinn, 1963, lk. 121.

võõrkeelte foneetilised ja fonoloogilised võimalused, eesti keelde üle võetud võõrsõnade ortoepiline norm ei saa purustada eesti keele kõige põhilisemaid hääldamismudeleid. Võõrsõnade häälduse sobitamine emakeele hääldamismudelitega on tihti paratamatu ja seda teevad kõik keeled, sest ühegi keele hääldamismudelid ei ammenda kõigi keelte häälduslikke võimalusi.

On üldtuntud, et mida värskem ja võõram on võõrsõna, seda vähem mõjustavad teda emakeele hääldamismudelid, ja vastupidi - võõrsõna intensiivne ja kauaaegne kasutamine painutab ta genuiinse sõnavara hääldamismudelitesse või vähemalt lähendab teda nendele. On ka selge, et etümoloogiline põhimõte etendab võõrsõnade ortograafia ja ortoepia normeerimisel teatud osa - värskemate võõrsõnade puhul suuremat ja tuntumate võõrsõnade puhul väiksemat, ning tsitaatsõnu ja võõrpärisnimesid võidakse hääldada täpselt lähtekeele normide järgi. Kuid etümoloogilise põhimõtte rakendamisel keele ortoepilisel normeerimisel on olemas kindel piir - võõrsõna etümoloogiale toetudes ei saa fikseerida emakeele süsteemis häälduslikult võimatuid norme. Üeldu ei käi võõrpärisnimede ja tsitaatsõnade kohta, vaid eesti keelde üle võetud ja õigekeelsus-sõnaraamatuis eesti keele (võõr)sõnadena esitatud materjali kohta.

Keelt süsteemina ja mitte juhuslike sõnade konglomeraadina käsitavas keelekorraldusprintsipiibistikus etendab etümoloogiline normeerimispõhimõte väga väikest osa.

Seda kummastavam on märgata, et rahvakeelsust oma ainupõhimõttena proklameerivas VÕS-is (1953) ja seejärel ka

ÕS-is (1960) on rahvakeelsust ja süsteemipärasust täielikult ignoreerides etümoloogilistel kaalutlustel arvestatav hulk võõrsõnu normeeritud vokaalfoneemide järjendeid poolitava silbipiiriga, mida eesti keeles saab tajuda ainult kogelemisena, kuid mitte normaalse eestikeelse kõnena. Seejuures on ÕS (1960) VÕS-iga (1953) võrreldes mõnel juhul veelgi laiendanud sellise eesti keele jaoks ebaloomuliku silbipiiri normeerimist.

Toodagu mõningaid näiteid.

ÕS ja VÕS normeerivad ba, obab, niisiis pearõhuline on esisilp 'ba ning 'ba ja o on kaks eraldi lühikest silpi (vrd. 1933.a. VÕS-i normi 'baobab, milles esisilp 'ba on kolmandavälteline); ÕS normeerib a, ori`st, ge, org`iin, o, olii`t, o, osp`oor, tri, umviraa`t (1953.a. VÕS-is veel triumvi`raat diftongilise esisilbiga) jne., kus sõna esisilp on lühike, ning pearõhuline ei ole vokaaljärjendit katkestava silbipiiri järgne vokaal, vaid sõnalõpu vältevahelduslik silp; ÕS normeerib ko, operat`iiv, ko, ordinaa`t, zo, ol`oog mis kõige haritumaski kõnekeeles esinevad kas pikavokaalilise või koguni lühikesevokaalilise esisilbiga, kuid mitte vokaaljärjendisse kunstlikult normeeritud silbipiiriga. Ent J.V.Veski arvates on ÕS veel liiga vähe arvesse võtnud emakeele süsteemiga sobimatut sõnaetümoloogiat, J.V. Veski arvates hääldub näiteks sõna eosoikum eesti keeles niisamuti nagu kreeka keeleski viiesilbilisena ning teise poolpika o-ga ja mittekolmandavältelise k-ga: e, oso, ikum (J.V. Veski näites

ÕS-i koostajad on etümoloogilise põhimõtte järgi püüdnud kult silbipiiri sinna sisse viinud, kus tema hääldamine ei ole normaalselt võimalik, ei ole aga erilist tähelepanu pööranud vokaaljärjendites reaalselt esineva silbipiiri järjekindlale märkimisele, vrd. ÕS-i märksõnu prosa, i`sm ja ego, i`sm, aga epikurei`sm; fi, a`kker, aga müa`lgia; pu, än`t, aga trium`f (1953.a. VÕS-is ja 1933.a. VÕ-S-is tri`umf; juhitagu tähelepanu sellele, et nendes õigekeelsus-sõnaraamatutes tähistab kolmandavärtelisuse märk silbi ees ühtlasi silbipiiri).

Ka muuseum-tüüpi sõnades märgib ÕS silbipiiri juhuslikult. Sõnaraamatu järgi oleks osa muuseum-tüüpi sõnu nominatiivis kahesilbilised - diftongilise lõpusilbiga: sõnades nagu muuseum, pension, staadion, staadium jne. ei ole silbipiiri märgitud; samal ajal on mõnedes sama muutmistüübi sõnades silbiipiiri märgitud: kara, ul, lü`tse, um, vaa`ku, um.

Põhjendamatu on diftongi normeerimine sõnades nagu trohheus, spondeus, Egeuse meri - sealjuures veel pearõhuga sõnalõpu diftongil: ÕS-is esitatakse need sõnad kujul trohhe`us, sponde`us, Ege`use meri. Nendele ja ka muuseum-tüüpi sõnade ebarahuldavatele normidele on J.V. Veski juba tähelepanu juhtinud (küll on J.V. Veski arvamusel, et iga eestlane hääldab viimatikäsitletud sõnu vahendajakeelele - ladina keelele omase

²¹ Vt. J. V. Veski, Kriitilisi märkmeid "Õigekeelsuse sõnaraamatu" kohta. "Keel ja Kirjandus", 1962, nr. 2, lk. 92.

rõhuga: trohhe,us ja spondé,us; selline arvamus on ilmselt nii süsteemivastane kui ka põhjendamatu).²² Nendes sõnades on pearõhk esisilbil ja nende sõnalõpu vokaaljärjendites on silbipiir vaieldamatu.

ÕS ei märgi silbipiiri ka ia-lõpulistes sõnades: l'iilia, nu'tria, pand'eemia, papürol'oogia, ideol'oogia, rektoskoo'pia jne. on ÕS-i järgi diftongilised; nende morfoloogiline muutmistüüp ei jäta aga kahtlust, et nad seda ei ole.

4.3. Anomaalsete foneemijärjendite ja häälikuühendite normeerimisest.

Käesoleva töö autor on juba varem avaldanud oma eitavat seisukohta anomaalsete (süsteemiväliste) foneemijärjendite ja häälikuühendite kergekäelise juurutamise suhtes võõrsõnade ortograafia ja ortoepia normeerimisel.²³

²² J. V. V e s k i, Inkonsekventse "Õigekeelsuse sõnaraamatus". "Keel ja Kirjandus", 1961, nr. 3, lk. 170. Kahetsusväärse järjekindlusega lükkavad ÕS-i koostajad tagasi igasuguse kriitika ÕS-i aadressil, ka silbipiiri normeerimist puudutava kriitika J.V. Veski poolt, vt. E. N u r m, E. R a i e t, M. K i n d l a m, "Õigekeelsuse sõnaraamatu" arvustuste puhul. "Keel ja Kirjandus", 1961, nr. 9, lk. 558.

²³ Vt. M. H i n t, Fonoloogilistest võõrjoontest normeeritud eesti kirjakeeles. - Emakeele Seltsi Aastaraamat X (1964), Tallinn, 1964, lk. 33.

Küsimust ei oleks põhjust uuesti üles võtta, kui kõige viimasel ajal ei oleks mõnelt poolt otsesõnaliselt kilbile tõstetud võõrsõnade normeerimise etümoloogilist põhimõtet ning sellele põhimõttele toetudes eesti keeles kõigiti vastu võetavaid sõnanorme asendatud sellistega, mis sisaldavad eesti keele seisukohalt anomaalseid foneemijärjendeid ja häälikuühendeid.

Nii nõuab E. Nurm tüübingu asendamist tjuubinguga, sest: "Tegemist on inglise sõnaga tubing (sõnast tube), mida tuleb võõrsõnana kirjutada häälduspäraselt tjuubing."²⁴ Seda hoolimata sellest, et tüübing oleks eesti keeles kõigiti sobiv sõna ja et sõnaalguline tj tjuubingus ei ole eesti keeles süsteemipärane. Selliselt teoreetiliselt aluselt on lähtunud ka ÕS-i uudisnorm ljuisiit (varasem levisiit). (T.-R. Viitso on juhtinud tähelepanu E. Nurme etümologiseerimise poolikusele: inglise tube läheb tagasi ladina tubusele, mis eesti keeles etümoloogilise põhimõtte rakendamisel annaks tuubingu; ka on Viitso osutanud, et luisiit oleks kõigiti sobiv ja süsteemipärane sõna).

Peale süsteemikuse kui igasuguse keelekäsitluse lähtekoha on veel mitu põhjust, miks ei ole etümoloogilistel kaalutlustel õigustatud juurdunud ja keelepäraste normide asendamine süsteemist hõlbivate normidega.

Kõigepealt on selge, et etümoloogilist põhimõtet ei ole

²⁴ E. N u r m, Mäenduse oskussõnavarast. "Keel ja Kirjandus", 1967, nr. 3, lk. 161.

võimalik rakendada kuigi järjekindlalt. Kõiki võõrsõnu lähteelele hääldusele tagasi viia ei õnnestuks ühelgi moel; vaevalt leiduks järgijaid ettepanekule asendada näiteks kompliment komplimaaniga või kaos ka,osega või präänik prjaanikuga (viimane asendus ei oleks küll vähem "põhjendatav" kui tjuubingu soovitamine).

Anomaalsete foneemijärjendite ja häälikuühendite ulatuslik kasutamine võõrsõnades häirib kahtlemata mingil määral keele fonoloogilise süsteemi funktsioneerimist, kuna sellised foneemijärjendid ja häälikuühendid on tavaliselt fonoloogilisteks piirisignaalideks. Nii esinevad nii käesolevas peatükis 4.2. all käsitletud eri silpidesse kuuluvad vokaaljärjendid kui ka anomaalsed konsonantjärjendid normaalselt ainult sõna piiiril.

Eesti keel ei saa vastu võtta ja omaks tunnistada igasuguseid fonoloogilisi ja häälduslikke võõrjooni, nagu ta ei lepi isegi keeles üldiselt kodunenud võõrfoneemide esinemisega kõigis süsteemi poolt võimaldatavates positsioonides (selles suhtes on iseloomulik f ja hv vahekord pearõhulise lühikese vokaali järel: juhtudel nagu tuff ja tuhv, taft ja sahvt ei ole f ja hv eristatavad).

Võõrsõnade ortoopia probleemid on muidugi tihedalt seotud võõrsõnade ortograafia probleemidega. Võõrsõnade ortograafia normeerimise praktika näitab aga, et selles valdkonnas on mitu olulist probleemi reguleerimata. Et siin pole võimalust ortograafia probleeme ulatuslikumalt esitada, siis viidatagu vaid paarile võõrsõnade ortograafia normeerimise praktika vaieldavusele, mis otseselt on seotud hääldamise küsimustega.

Võõrsõnade ortograafilise ja ortoepilise normi kujundamisel on keelekorraldajatel põhimõtteliselt võimalik võõrsõna modifitseerida emakeele süsteemile kohasemaks ning mitte kramplikult kinni pidada etümoloogilisest põhimõttest. Võõrpärisnimede puhul emakeele süsteem enam sellist osa ei etenda - siin jääb eesti keeles traditsiooniliselt jõesse lähtekeele ortograafia ja suurel määral ka lähtekeelne hääldamine. Ent eesti keeles väidetakse olemas olevat üks sõnatuletamise moodus, mis võimaldavat pärisnimedest (eriti kohanimedest) teha üldnimesid: tarvitseb vaid võõrpärisnimel (eriti kohanimel) omastavakujulise täiendina esineda püsivas seoses mingi üldnimega, kui see pärisnimi kuulutatakse üldnimeks, nimetatud "käandumatuks omadussõnaks", mille ortograafia sõltub selle pärisnime ligikaudsest hääldusest. Nii "rikastatakse" eesti keelt "omadussõnadega", mille ortoepilise normi määramisel etümoloogiline printsiip on otsustav; see aga sunnib tihti normeerima eesti keele seisukohalt kõige kummalisemate häälikuühenditega sõnu, nagu näiteks piltoovni inimene (vrd. Piltdown), piouria interstadiaal (vrd. Peoria), uenloki ladejärk (vrd. Wenlock), uildi kihistu (vrd. Weald) jne.²⁵ Sellised "omadussõnad" risustavad nii kirjakeele orto-

²⁵ Säärase "sõnatuletamise" näiteid võib lisaks suuremal hulgal leida näiteks TRÜ EKG I osa 2. vihikust (Tartu, 1964, lk. 160 jj.) ning E. Nurme artiklitest "Terminoloogia fikseerimise praktikast Keele ja Kirjanduse Instituudis", ("Keel ja Kirjandus", 1961, nr. 10, lk. 612) ja "Geoloogia oskussõnastiku töömailt" ("Keel ja Kirjandus", 1963, nr. 12, lk. 738 jj.)

eepia kui ka ortograafia süsteemi, kuna nende omastavakujuliste pärisnimeliste täiendite arvamine eesti keele omadussõnadeks on täiesti meelevaldne.²⁶

Eelmisega analoogiline ortoeepia süsteemikust riivav probleem kerkib eesti tuletusliidete abil tuletatud võõrpärisnimetuletistega seoses (näit. lik- või lane-tuletised isikunimedest nagu Galsworthy või Maugham või kohanimedest nagu New York või München). Kui keele ortoeepiat tahetakse käsitleda süsteemina (millele võõrsõnad küll liidavad suure hulga selle süsteemi suhtes heterogeensemaid, kuid siiski süstematiseeritavaid jooni), siis tuleb ka võõrpärisnimetuletisi käsitleda süsteemiväliste sõnadena (nagu võõrpärisnimesidki), mille ortoeepia (ja ortograafia) ei pea mahtuma eesti keele hääldusmodelite süsteemi.²⁷

Ka tsitaatsõnad ja võõrkeelsed väljendid kuuluvad piirkonda, kus süsteemi moodustavate ja süsteemist väljapoole jäävate keeleliste vahendite eristamine on üsna komplitseeritud, seda osalt ka normeerimise suvalisuse tõttu. Erinevalt võõrsõnadest ei pea võõrkeelsetena käsitatavad sõnad ja väljendid (nagu võõrpärisnimedki) sobituma emakeele ortoeepia ja ortograafia süsteemi. Kuid kuna võõrkeelsed sõnad ja väljendid on võõrsõnade allikaks, siis ei ole alati kerge otsustada, kas tegemist on veel võõrkeelse sõnaga või tuleb sõna käsi-

²⁶ Küsimust on pikemalt käsitletud autori kirjutises "Võõrpärisnimede ja nende tuletiste õigekirja vaieldavused", vt. "Keel ja Kirjandus", 1968, nr. 1 ja 2.

²⁷ Vt. eelmine viide.

tada juba kui emakeelde ülevõetud võõrsõna, koos sellest tulenevate võimalustega sõna ortograafiat ja ortoepiat modifitseerida. Rahvakeelsusega spekulatsioonid häälduspärane kirjutamine tsitaatsõnade ja võõrsõnade vahekorra küsimust muidugi ei lahenda. Probleemiga seoses võib osutada ühele tänapäeval paljudes keeltes (eriti Lääne-Euroopa keeltes) esinevale tendentsile - võõraste suurkeelte sõnade ja väljendite väga ulatuslikule kasutamisele lähtekeele ortograafias. Tsitaatsõnadesse salliva suhtumise taustal tundub üsna naiivsena ÕS-i ortograafiline purism, mis on eesti võõrsõnadeks teinud prantsuskeelsed väljendid chargé d'affaires ja vis-à-vis - ÕS-i normidena šarž`ee-daf`äär ja visav`ii (kuid tête-à-tête'i ei ole ka ÕS-is tehtud eestikeelseks määrsõnaks); chargé d'affaires'i eestikeelseks vasteks on diplomaatiline asja-ajaja ja mitte šaržee-dafäär, ning vis-à-vis ei ole eesti määrsõna, ka siis mitte, kui teda kirjutada visavii.

Ka võõrsõnad osutavad, et keelt ei ole võimalik viimse pulgani ära normeerida. Isegi ortoepilises sõnaraamatus - kui selline kunagi peaks teoks saama - tuleb arvesse võtta selliste hääldusvariantide esinemist, mille puhul hääldamise variatiivsus realiseerub süsteemipäraselt ja võimalike hääldamismudelite süsteemi piires, nagu näiteks võõrsõnahääldustes [a:BZolü.tne ~ a:psolü.tne ~ a:psolü.tne] või [a:BZi.nt ~ a:psi.nt] või [a:rhide:kt ~ a:rhitte:kt ~ a:rñhiDe:kt ~ a:rñhitte:kt] või [pi:Züllä.Biline ~ pî.Züllä.Biline] jne.

LÕPETUSEKS

Eesti keelekorralduse praktilised saavutused on küllaltki suured. Sellest annavad tunnistust sellised kapitaalsed väljaanded nagu "Õigekeelsuse sõnaraamat" (1960) ja "Võõrsõnade leksikon" (1961).²⁸

Kuid keelekorralduse teooria ja eesti keele normeerimisega seotud üksikküsimuste teoreetiline läbitöötamine ei ole sammu pidanud sõnaraamatute koostamisega (seda tõendavad ka ÕS-i ja "Võõrsõnade leksikoni" mitmed erinevad seisukohad).

1960.a. ÕS ei ole ilmselt vaba ka metoodilist laadi puudustest. ÕS-i koostajatel ei ole iga märksõna fikseerimisel ees olnud täpset tööprogrammi - algoritmi-küsimustikku, mis järjekindlalt tõstataks iga sõna puhul võimalikud küsimused ja aitaks neile vastata. Lõpuni läbi mõeldud ei ole ÕS-i materjali esitamise puhttehniline külg (mis osalt on küll sõltuvuses trükitehnilise baasi võimalustest).

Kelnevas neljas peatükis tehti katse arutada eesti keele ortoepia probleeme, lähtudes tänapäevasematest teoreetilistest seisukohtadest. Mõned puudutatud küsimused ei ole autori avastuseks, ka mitmed näited on võetud normeerimisalastest diskussioonidest; siiski võimaldab teistsugune teoreetiline lähte koht anda käsitletud probleemidele senistest erinevaid lahendusi (või lahendusettepanekuid). Esitatud seisukohad

²⁸ R. K l e i s, J. S i l v e t, E. V ä ä r i, Võõrsõnade leksikon, Tallinn, 1961

vajavad muidugi edasist detailiseerimist ja kohati ka kontrol-
limist ulatuslikuma materjali põhjal, kõigepealt aga on vaja
samad probleemid läbi töötada pöördsoona osas.

Selles uurimuses käsitleti ainult kõige silmatorkava-
maid ortoepilise normiga seotud probleeme. Muidugi on orto-
eepia probleemistik laiem, hoopis jäid käsitlusest välja
luulekeelega seotud ortoepia küsimused ning õigekeelsus-sõ-
naraamatute tüüpsõnade valiku ja tüüpsõnade esitamise metoo-
dika, kaasa arvatud tüüpsõnade abil ortoepilise normi fik-
seerimise küsimused. Võõrsõnade ortoepia vajab kahtlemata
põhjalikumat uurimist, seda seoses ortograafiaga. Morfoloogia
õigekeelsuslikud probleemid ei ole aga põrmugi lihtsamad kui
ortoepia ja ortograafia probleemid. Kõiki põdema : põdeda :
: põden (ÕS-is ümber normeeritud VÕS-i ja varasemate sõnaraa-
matute normidest põdema : `põen) või masinalüpsi taolisi
sundnorme ei saa seletada lapsustena, nende taga on normeeri-
mismetoodika puudulikkus või küsimuste mitteküllaldane läbi-
töötatus.

Keelekorraldusel tuleb loobuda mõttelaadist, mille järgi
kirjakeel on lõplikult välja kujunenud alles siis, kui temas
enam midagi ei muutu. Elav keel on pidevas muutumises ja see-
juures on muutumisprotsessid vähemalt hääldamismudelite osas
kindlasti süsteempärased. Sellist muutumist ei saa tõkestada
ega peagi tõkestama teadlik normeerimine. Sellepärast on vaja,
et normeerimine oleks senisest paindlikum, et normeerimine
jätaks ruumi sõnade rõhumudelite, palatalisatsiooni- ning
välteuususe ja võõrsõnade häälduste s ü s t e e m i p ä -
r a s e l e modifitseerumisele. Kõik ÕS-i normidest hälbivad

kõnendid ei ole süsteemi seisukohalt vigased. Seda tuleb arvestada ka keele õpetamisel.

Uus vaatekoht käsitletud küsimustele kasvab välja keelematerjalist endast ning meie keelekorralduse parimatest traditsioonidest.

Praegu on käsil ÕS-i uue väljaande ettevalmistamine. Selle töö kõrval oleks vaja juba praegu mõelda tulevikule ja hakata kiirendatud korras uurima eesti keele ortograafia, ortoeepia ja morfoloogia sõlmküsimusi tänapäeval keele kohta valitsevate arusaamade kohaselt. Siis võiks loota, et tuleviku õigekeelsus-sõnaraamatutes esitatav normistik toetub kõigil juhtudel põhjendatud ja täpselt fikseeritud metoodika abil läbi töötatud keelematerjalile ning et subjektiivne moment praktilises keelekorraldustöös taandub tõeliselt tunnetatud objektiivse keeletegelikkuse ees.

ПРОБЛЕМЫ НОРМИРОВАНИЯ ОРФОЭПИИ

Мати Хинт

Р е з ю м е

В настоящей работе рассматриваются проблемы нормирования орфоэпии эстонского литературного языка в таком объеме, в каком они возникают при изучении фонологической и морфофонологической системы эстонского литературного языка и при установлении фонологической и морфофонологической транскрипции, пригодной для описания фонологии и морфологии эстонского языка.

В первой главе работы рассматриваются модели словесного ударения, наблюдающиеся в эстонском языке, и проблемы, связанные с нормированием места ударения (отчасти в связи с нормированием степеней долготы). Как в морфофонологии эстонского языка, так и в области нормативной практики, находящейся под влиянием морфологии, считается необходимым различать два типа второстепенного словесного ударения: морфологически связанное и морфологически несвязанное. В то время как последнее находится в зависимости от фонетико-фонологических факторов, первое зависит от морфологических факторов и встречается в слитных словах, иностранных словах, а также в связи с многими определенными производными суффиксами. Значительная часть главы посвящена анализу моделей словесного ударения иностранных слов и возможным путям мо-

дификации моделей словесного ударения в случаях укоренения этих слов в эстонском языке. Таким образом устанавливаются определенные связи между отдельными моделями словесного ударения иностранных слов и между моделями ударения иностранных и эстонских слов.

Во второй главе рассматриваются вопросы, связанные с нормированием палатализации, и, в частности, нормирование автоматической палатализации перед звуками i и j. Выдвигается требование, чтобы такая автоматическая палатализация находила в орфографических и орфоэпических словарях последовательное отражение.

Третья глава посвящена нормированию фонологических степеней долготы и вопросам технического порядка об отражении степеней долготы в орфографических словарях. Выдвигается тезис, согласно которому в некоторых типах морфологического словоизменения степень долготы не оказывает воздействия на морфологическое изменение слова и в этих типах словоизменения контраст между второй и третьей степенями долготы частично нейтрализуется морфологически. Такая точка зрения дает возможность менее строго рассматривать встречающееся в речи колебание между второй и третьей степенью долготы в словах названного типа словоизменения. Даются также систематизированные связи между степенями долготы слов и типом морфологического словоизменения.

Четвертая глава дает обзор специфических проблем орфоэпии иностранных слов в эстонском языке, причем особенно подчеркивается, что этимологические соображения при нормировании орфоэпии иностранных слов могут учитываться лишь в определенных пределах; нельзя, например, на основе этимологических соображений зафиксировать орфоэпические нормы, которые находятся в резком противоречии с фонетическими моделями эстонского языка. До сих пор придерживание этимологического принципа в орфографических словарях эстонского языка проводилось преувеличенно.

Основная идея работы в целом заключается в уверенности, что систематическое нормирование литературного языка должно (учитывая модифицирующие тенденции системы) вытеснить методологически необоснованное нормирование на основе частных случаев.

Reet Kask

Omastavalise täiendi
subjektilisusest
ja objektilisusest
mine-konstruktsioonis

1. -mine on eesti keeles kõige produktiivsem deverbaale tuletav liide. Tema abil saab nimisõnu kõigist verbidest.

Nagu kõik substantiivid, nii võib ka mine-deverbaal esineda lauses mis tahes lauseliikme funktsioonis peale üldise. mine-deverbaal võib olla peasõnaks konstruktsioonile, millele on iseloomulikud kahesugused laiendid:

1) nimisõnakonstruktsioonile omased omastavalised täiendid, samuti kongrupeeruv omadussõnaline täiend, näit.

hobuse puristamine,

minu saabumine,

ebaviisakas käitumine;

2) verbikonstruktsioonile omased adverbiaalitaolised laiendid, näit.

metsas kõndimine,

vihma käest räästa alla sattumine.

2. mine-tuletiste sellistest süntaktilistest omadustest tingitult on meie grammatikates mine-deverbaali käsitletud kord substantiivina, kord verbimuutena. Varasemates grammatikates neeti mine-vormi üldiselt verbimuuteks¹ või siis käsitleti teda üheaegselt nii substantiivi kui verbi all.²

¹ Vt. näit. K. A. Hermann, Eesti keele grammatik. Jurjev, 1905, lk. 84.

² Vt. näit. J. Jõgever, Eesti keele grammatika. II aasta. Tartu, 1920, lk. 51.

Veel 1951. aastal ilmunud keskkooligrammatika morfoloogiaosas käsitletakse mine-deverbaali verbi käändelise vormina infiniitiivide ja partitsiipide kõrval, nimetades teda teonimisõnaks e. verbaalsubstantiiviks,³ mille tunnuseks on -mine. Sama grammatika tuletusõpetuse osas on aga -mine verbidest nimisõnu tuletav liide.⁴ Hilisemates grammatikates on loobutud mine-deverbaali käsitlemisest verbimuutena ja paigutatud ta substantiivide hulka.

3. mine-konstruktsiooni on khesolevas vaadeldud kui lause või verbifraasi nominalisatsiooni. Aluseks on võetud Z. S. Harris transformatoorse analüüsi teooria.⁵ Transformatsioone rühmitades eraldab Z. S. Harris ühe põhirühmana transformatsioonid, mida ta nimetab nominalisatsioonideks. Nominalisatsioonide abil antakse lausetele selline vorm, mis võib esineda noomeni positsioonis mõnes teises lauses.⁶ Harris tähistab selliseid transformatsioone $S \rightarrow N$.⁷ mine-konstruktsiooni struktuuri uurimisel on vajalik selle transformatsiooni rakendamine vastupidises suunas: $N \rightarrow S$.

³ A. K a s k jt., Eesti keele grammatika VIII klassile. Tln., 1951, lk. 155.

⁴ A. K a s k jt., Eesti keele grammatika X klassile. Tln., 1951, lk. 19.

⁵ З. Харрис, Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре. - Новое в лингвистике II. М., 1962, lk. 527 jj.

⁶ Sealsamas, lk. 613 jj.

⁷ S - sentence 'lause'; N - nimisõnafunktsiooniga sõna-klassi sümbol; $\rightarrow$ näitab transformatsiooni suunda.

Aga niisuguste aparaatide ehitamine ei mahu
plaanidesse (G, 75).

[→ Aparaate ehitatakse.]

4. mine-deverbaaliga seotud omastavaline täiend võib esineda kahes erinevas funktsioonis: subjektilisena või objektilisena, s.t. ta võib tähistada mine-deverbaaliga väljendatud tegevuse loogilist subjekti või objekti.

Transformeerimisel lauseks asendatakse subjektilise täiendiga konstruktsiooni mine-deverbaal alusega arvus ja isikus ühilduva verbiga isikulise tegumoe kindla kõneviisi olevikus, objektilise täiendiga konstruktsioonide puhul aga verbiga umbisikulise tegumoe kindla kõneviisi olevikus. Omastavaline täiend transformeerub esimesel juhul subjektiks, teisel juhul objektiks.

Kõik kergitasid minu ärkamist nähes uudishimulikult pead (K, 158).

[→ Mina ärkan.]

... kus iseloomustatakse sõetoodangu muutumist mitmesugustes riikides (A, 46).

[→ Sõetoodang muutub.]

Mineviku hindamisel ei oska ma neist tuttavatest põhjalikum olla (U, 26).

[→ Minevikku hinnatakse.]

Kuid sellest ei piisa kaugeltki majanduslike rasekuste ületamiseks (E, 81).

[→ Raskusi ületatakse.]

Täieliku passiivivormistikuga keeltes on siin veel teine tõlgitsemise võimalus. Nii leiab O. Jespersen, et inglise keeles on genitiiv nendes konstruktsioonides mõlemal juhul subjektiline, deverbaal aga ühel juhul aktiivis, teisel juhul passiivis.⁸

Niisugused omastavalise täiendiga deverbaalikonstruktsioonid on sageli kahemõttelised. O. Jespersen toob näiteid kahemõtteliste konstruktsioonide kohta inglise, ladina ja kreeka keelest.⁹ Kahemõttelisi mine-konstruktsioone leidub küllalt ka eesti keeles, näit.

Nii pääseks Eliisa ja Kusta kantseldamisest (R, 116).

[→ Eliisa ja Kusta kantseldavad.]

[→ Eliisat ja Kustat kantseldatakse.]

Selliste lausete tähendus selgub alles kontekstist.

5. Keeles on siiski olemas mitmesuguseid vahendeid, mis omastavalise täiendi kahemõttelisust ära hoiavad. Need vahendid on nii grammatilise kui ka semantilise iseloomuga.

5.1. On selge, et intransitiivsetest verbidest tuletatud deverbaalide puhul ei saa juttugi olla täiendi objektilisest tähendusest, genitiiv on siin alati subjektiline.

Põgenenud sõjavangi pääsemine Salme leidlikkuse läbi paneb küll vahgisi kahtlema (KK, 250).

⁸ O. Есперсен. Философия грамматики. М., 1958, lk. 193.

⁹ Vt. sealsamas, lk. 193-194.

[→ Sõjavang püüseb.]

Tuli kodus näis alguses olevat solvunud naise tujutsemine (G, 94).

[→ Naine tujutseb.]

Kauaoodatud teadeteosale saadakse luba 1890.a. kaheksanda numbri ilmumisel (KK, 532).

[→ Number ilmub.]

5.2. Transitivsetest verbidest tuletatud deverbaalide puhul võib täiend olla nii objektiline kui subjektiline. Kahe mõttelisuse ärahooldmisel etendavad siin olulist osa omastavalise täiendi semantilised tunnused "elus", "elutu".

5.2.1. Kui omastavaliseks täiendiks on noomen semantilise tunnusejoonega "elutu", siis on ta alati objektiline.

Omavoliline sideme äravõtmine on sõjaväedistsipliini ränk rikkumine (R, 42).

[→ Sõjaväedistsipliini rikutakse.]

Kui teose tõlkimine on lõpetatud, tuleb k^hsikiri... läbi lugeda (A, 13).

[→ Teost tõlgitakse.]

Kas sulle keldri puhastamine kinni maksti (V, 66)?

[→ Keldrit puhastatakse.]

5.2.2. Kahemõttelised mine-konstruktsioonid tekivad niisuguse omastavalise täiendiga, millel on tunnusejoon "elus". Kuid selleski konstruktsioonide rühmas aitavad ühemõttelisele mõistmisele kaasa mitmesugused tegurid. Nii on eesti keeles hulk

verbitüvesid, millele sihitis semantilise tunnusjoonega "elus" ei ole omane, näit. ütleva, lahendama, õppima, rääkima, lugema, lõikama jne. Sellise tüvega deverbaalide "elus" omastavaliine täiend on subjektiline.

Linnulaulu ja sirtsude saaginist memme kõrvad sel hommikul vastu ei võtnud (V, 6).

[→ Sirtsud saevad.]

Poiste õppimine venis täna tööpoolest pikale.

[→ Poisid õpivad.]

5.2.3. Nende verbitüvede puhul, mis objektile sellist piiramist ei esita, on täiend objektiline, kui verbitüvi on nii tugeva objektirektsiooniga, et ta ilma objektita esineda ei saagi.

...kuid tegevus ise, vangi päästmine, toimub nii eriskummaliste detailide kaudu... (KK, 249).

[→ Vangi päästetakse.]

Kuskilt siit lähtub ka neenetsite nimetamine jurakkideks (KK, 232).

[→ Neenetseid nimetatakse.]

5.2.4. Kui objektiline täiend moodustab oma põhisõnaga liit sõna, siis sinna juurde kuuluv omastavaliine täiend on subjektiline. See reegel kehtib kõigepealt fraseoloogiliste ühendite, nn. väljendverbide puhul, mille komponentide esialgne objekti + verbi ühendi tähendus on tuhmunud või muutunud.

Nii jääb kirjaniku arusaamine uuest tegelikkusest ja uutest inimestest esialgu oma iseloomult teo-

reetiliseks (KK, 269).

[→ Kirjanik saab aru.]

Eesti rahva ajutist eneseleidmist näeb autor üld-
laulupeos (KK, 283).

[→ Rahvas leiab ennast.]

Analoogilised on süntaktilised vahekorrad ka teatavas konteks-
tis esinevate ebapüsivate mine-liitsõnade puhul, kus ühendi
täendus võrdub komponentide tähenduste summaga. Sellistegi
liitsõnade juurde kuuluv omastavaline täiend on subjektiline.

Ta põhjendas seda kirjanike vähese elutundmisega
(KK, 273).

[→ Kirjanikud tunnevad elu.]

5.2.5. Kui samast verbitüvest on mine-deverbaali kõrval ole-
mas ka teiste liidetega deverbaale, mis märgivad enamasti tege-
vuse üksikuhtumit, näit. -us, -k, -e, -u jt. (semantilise tun-
nusjoonega "mittekontinuitiivne"¹⁰), siis on vastava mine-de-
verbaali semantiliseks tunnusjooneks alati "kontinuitiivne"
(morfoloogiliselt väljendub see mitmuse vormide puudumises) ja
tema omastavaline täiend on objektiline, teiste liidetega de-
verbaalidel aga subjektiline.

Õpilase küsimine näis nõudvat õpetaja kogu tähele-
panu.

[→ Õpilast küsitakse.]

Vrd.: Õpilase küsimus viis õpetaja kimbatusse.

¹⁰ Vrd. M. B i e r w i s c h, Eine Hierarchie syntaktisch-
semantischer Merkmale. - Studia Grammatica V. Syntaktische
Studien 2. Aufl. Berlin, 1966, lk. 33.

[→ Õpilane küsib.]

Sinu leidmisega jäi mure nagu poole väiksemaks.

[→ Sind leiti.]

Vrd.: Sinu leid röömustas kõiki tuttavaid.

[→ Sina leidsid.]

Alati ei pea vastav "mittekontinuitiivne" deverbaal olema moodustatud isegi samast verbitüvest:

kellegi tapmine → kedagi tapetakse,

kellegi mõrv → keegi tapab.

mine-konstruktsiooni kahemõttelisust niisuguse paralleeli võimalus siiski täiesti ei välista:

tema käskimine → { teda kästakse
tema käsib,

tema käsk → tema käsib.

5.2.6. Eesti keeles on siiski verbe, mille objekt on semantilise tunnusjoonega "elus" ja mis ei allu eespool nimetatud piiramistele. Need on enamasti meelte tegevust, tundmust või tahtmist väljendavad verbid, nagu vaatama, märkama, uskuma, vihkama jt. Nendest verbidest tuletatud deverbaalide omastavaline täiend võib olla võrdselt nii subjektiline kui objektiline. Konstruktsiooni tähendus selgub alles kontekstis.

Sinu mitteuskumine on siinpaigal null (V, 77).

[→ Sina ei usu.]

[→ Sind ei usuta.]

Lipsasin välja ja mõtlesin pead raputades, et tema vihkamine on lausa kummaline (K, 46).

[→ Tema vihkab.]

[→ Teda vihatakse.]

Et keel oma väljendusvõimaluste mitmekesisusega väldib kahe-
mõttelisusi, siis kohtab niisuguseid konstruktsioone tekstis
väga harva.

5.2.7. Eelmisest tuleb lahus hoida mitmetähenduslikud ver-
bid, kus verbitüvi ise esineb kord transitiivsena, kord in-
transitiivsena:

kartulite praadimine	→	{ kartuleid praetakse kartulid praevad
kontserdi algamine	→	{ kontserti alatakse ¹¹ kontsert algab.

6. mine-konstruktsiooni loogilise subjekti väljendamiseks
on peale omastavalise täiendi veel muidki võimalusi. Sel ju-
hul on omastavaline täiend muidugi objektiline.

6.1. mine-deverbaali loogiline subjekt võib olla väljen-
datud poolt-konstruktsiooniga, mis asetseb deverbaali järel.

Pärast käsikirja ümbertöötamist autori poolt
alustatakse käsikirja tegelikku toimetamist
(A, 134).

[→ Autor töötab käsikirja ümber.]

Metseenlus on Escarpit' määratlust mööda kirjani-
ku ülalpidamine isiku või institutsiooni poolt
(KK, 261).

¹¹ Kahemõttelisuse vältimise teenistuses on siin õigu-
poolest selgelt transitiivne alustama (vrd.: kontserdi alusta-
mine).

[→ Isik või institutsioon peab kirjanikku ülal.]

6.2. mine-deverbaali loogiline subjekt võib asetseda ka väljaspool konstruktsiooni, kusjuures vahetu grammatiline seos konstruktsiooni peasõnaga tavaliselt puudub.

6.2.1. Lause subjekt on mine-deverbaaliga väljendatud tegevuse loogiliseks subjektiks, kui mine-deverbaal konkretiseerib verbi pöördelise vormiga väljendatud väga üldist tegevust (näit. tegelema, loobuma, toime tulema jt.).

Sedapuhku tegeles oma osa lõpetanud toakaaslane pisiesemete pakkimisega (G,,15).

[→ Toakaaslane pakkis pisiesemeid.]

Hiljem loobus P. Jakobson tarbekirjanduse tootmisest (KK, 279).

[→ P. Jakobson toodab tarbekirjandust.]

6.2.2. Temporaalsete adessiivis mine-deverbaaliga konstruktsioonide puhul on lause subjekt ühtlasi ka deverbaaliga väljendatud paralleelse tegevuse loogiliseks subjektiks.

Lepingu sõlmimisel kinnistab kirjastus teosele toimetaja (A, 9).

[→ Kirjastus sõlmib lepingu.]

Arnold manas küsimuse esitamisel ette ilmsüütu nko (R, 146).

[→ Arnold esitab küsimuse.]

Mineviku hindamisel ei oska ma neist tuttavatest põhjalikum olla (U, 26).

[→ Ma hindan minevikku.]

6.2.3. mine-deverbaali loogiliseks subjektiks võib olla ka agentadverbiaal adessiivis.

Kahjuks ei ole teose tõlkijal E. Roksil nende edasiandmine iga kord päris hästi õnnestunud (KK, 215).

[→ E. Roks annab neid edasi.]

Rahvalaulude liigitamine ei ole Hurdal veel lõplikult välja kujunenud (KK, 681).

[→ Hurt liigitab rahvalaule.]

Ka kooliõpilaste tervise kontrollimine lasub jaoskonnaarstil (E, 81).

[→ Jaoskonnaarst kontrollib tervist.]

7. Kokkuvõtte.

mine-konstruktsiooni omastavaline täiend võib olla oma grammatiliselt tähenduselt subjektiline või objektiline, sõltuvalt

1) verbi tüve süntaktilistest omadustest (transitiivsus, intransitiivsus, "elusa" või "elutu" objekti võimalus),

2) täiendi semantilisest tunnusoolest "elus" ~ "elutu",

3) konstruktsiooni loogilise subjekti väljendamisest lauses teiste vahenditega.

Kahemõttelisus jääb püsima "elusat" objekti võimaldava transitiivse verbitüvega mine-konstruktsioonides, kui vastav verb võib lauses esineda ka ilma objektita ja kui loogiline subjekt ei ole lauses väljendatud teiste vahenditega.

Näidete allikad.

L. Abo, Käsikiri ja korrektuur. Tln., 1966 (= A); V. Gross,
Pinginaabrid. Tln., 1966 (= G); "Eias1" 1967, nr. 81 (= E,81);
R. Kaugver, Nelikümmend küünalt. Tln., 1966 (= K); "Keel ja
Kirjandus" 1965 (= KK); E. Rängel, Karmid tuuled. Tln., 1966
(= R); L. Vaher, Rindeõde. Tln., 1965 (= V); M. Unt, Elu või-
malikkusest kosmoses. Tln., 1967 (= U).

О СУБЪЕКТНОСТИ И ОБЪЕКТНОСТИ ГЕНИТИВА В КОНСТРУКЦИИ НА -mine

Рээт Казик

Р е з ю м е

В эстонском языке определение в генитиве, связывающееся с отглагольным существительным на -mine, может по своему грамматическому значению быть или субъектным или объектным. На основе материала, взятого из художественной литературы, анализируются синтаксические и семантические факторы, ликвидирующие в большинстве конструкций эту двусмысленность. Оказывается, что двусмысленность сохраняется в конструкциях с переходными глаголами, допускающими одушевленный объект, если логический субъект не выражен при помощи других средств и если соответствующий глагол может встречаться в предложении также без объекта.

Tiit-Rein Viitso

Sõnade
poolitamisest

Järgnevalt vaadeldakse viimaseid eesti keeletarvitajale (mitte koolilapsele) mõeldud poolitamisreeglistikke¹ ning otstarbekalt poolitamise võimalusi.

1. Poolitamise tarvilikkus. Poolitamise tarvilikkus on määratud püüde või nõudega kasutada võimalikult otstarbekalt materjali pinda, millele keeletekst kantakse.

On ilmne, et poolitamine pole põhimõtteliselt tarvilik teksti kandmisel telegraafilindile. Teiselt poolt on teatavate poolitamiseta ilukirjatekstide, samuti paljude luuletuste puhul tegemist kirjutusmaterjali pinna teadlikult ebaotstarbekalt kasutamise; seejuures pole näit. saksakeelsetes värssides

"Hans Sachs war ein Schuhmacher und ein Poet dazu"

puhul tegemist poolitamisega, kuigi see nii võib tunduda.

2. Poolitamisele seatavad kitsendused. Mistahes poolitamisreeglid kujutavad enesest poolitamisele seatavaid kitsendusi ning ei tulene seega poolitamise tarvilikkusest. Võib eristada nelja liiki kitsendusi: 1) silbilisusega seotud, 2) lugemist hõlbustavad, 3) morfoloogilised ja 4) lähtekeele õigekirjutusel põhinevad kitsendused.

¹ Õigekeelsuse sõnaraamat, Tallinn 1960, lk. 835-836 (= ÕS); J. V a l g m a, Eesti keeleõpetuse reegleid, Tallinn 1963, lk. 80-81 (= EKÕR); Eesti keele grammatika I. Häälikuõpetus ja ortograafia 2. vihik, Tartu 1964, lk. 111-113 (= EKG I2).

2.1. Silbilisusega seotud kitsendused. Silbilisusega seotud kitsendused on üldiselt rahvusvahelise levikuga. Siia kuuluvad eesti poolitamisreegleist järgmised:

- (1) poolitamine toimugu silbipiirilt,
- (2) ühetäheline silp sõna sees kuulugu eelmise silbi juurde,
- (3) ühetäheline silp sõna alguses või lõpus järgu eraldamata, ning soovitus, et
- (4) liitsõnu poolitatagu liitumise kohalt.

Värib tähelepanu, et ÕS ja EKÕR on silbitamisegi lugenud õigekeelsuse, õigemini õigekirjutuse käsituselaks, sest need reeglistikud hõlmavad ka silbitamise. Kõik vaadeldavad reeglistikud opereerivad hääliku mõistega, kusjuures ÕS-ist ei selgu hääliku ja tähe vahukord, EKÕR-i järgi on täht hääliku m a r k (tahetakse vist öelda, et täht on hääliku tähis ehk sümbol; märk on teatavasti keeleteaduses vägagi kitsapiiriline mõiste), EKG I2 eeldab, et tähed väljendavad häälikuid. Paradoksaalne, kuid ÕS-i järgi võib otsustada, et selle koostajad on - lähtudes B. Russelli tuntud ütlusest, et pole võimalik kindlaks teha, kas inimeste vanimaks väljendusviisiks oli kõne või kiri - puudnud luua süsteemi, kus k i r i e e l n e b k ö n e l e. Siis on kõik ÕS-i silbitamis- ja poolitamisreeglid n.-õ. omal kohal. EKG I2 3. reegel osutub aga eeldusest (s.o.: tähed väljendavad häälikuid) lähtudes mõttetuks, EKÕR kujutab enesest aga segast kompilatsiooni, sest reeglistikust ei selgu, mis on silp.

Jääd vaadelda, mis on silp KG 12 järgi. Selleks tuleb pöörduda sama väljaande 1. viihiku (KG 11)² poole. Sealt selgub, et nn. traditsiooniline silp on teatavas, kuigi mitte heas vastavuses foneetilise silbiga. Kuid kui KG 11 järgi "ei ole raske määrata, mitu silpi on sõnas"³, tuleb ometigi öelda, et see määramine ei anna alati sugugi tingimata ühesamad tulemused. KG 11 on küll poole lausega kõrvale heitnud nn. helilisussilbi- (Schallsilbe) -teooria⁴ teooriat nimetamata, kuid siiski pole olemas küllalt olulisi argumente ühe või teise teooria poolt ega vastu. Ja nii pole sugugi veel abso-luutne tõde, et reegel, mille järgi "vokaalide vahel oleva kahe tähega märgitud pika konsonandi või mitmetähelise konsonantühendi puhul kuulub ainult viimane järgmisse silpi", on rakendatav sõnadele, nagu mürtsti, vintskleb,⁵ kusjuures see ebakindlus pole "tingitud asjaolust, et eesti kirjakeele ortograafia kohaselt ei märgita alati geminaate kahe tähega", kuigi kirjakeele silbitamisreeglite ja foneetilise silbi mittevastavus olevat tingitud just sellest seigast.⁶ Teistsugusest silbiteooriast lähtumise korral võiksime neid sõnu sil-

² Eesti keele grammatika I. Häälikuõpetus ja ortograafia. 1. viihik, Tartu 1963, lk. 101-103.

³ Ib., lk. 101.

⁴ Selle ja teiste silbiteooriatega tutvumiseks vt. J. L a - z i c z i u s, Lehrbuch der Phonetik (= Schriften zur Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung 5), Berlin 1961, lk. 156-193.

⁵ KG 11, lk. 102.

⁶ Ib.

bitada samade silbitamisreeglite järgi mitte enam mürts-ti, vintsk-leb, vaid mür-ts-ti, vin-tek-leb. Seega on helilisus-silbi kontseptsioon poolitamise seisukohalt otstarbekam, paindlikum.

Helilisussilbi vastu võidakse öelda, et kui lugeda nimetavad, nagu ots, mürts, vints kahesilbilisteks (o-ts, mür-ts, vin-ts), siis ei ole neid sõnu võimalik paigutada muuttüüpi, kuhu nad kuuluvad muutelõppude esinemist arvestades, vrd. tüüpsõna jalg : jala : jalga, mille nimetav on igal juhul ühesilbiline. Teiselt poolt pandagu siiski tähele, et muutelõppude (või -lõputuse) pooldest analoogilise jõud : jõu : jõu-du puhul pole võimalik öelda, et omastav on kahesilbiline (nimetav on ühesilbiline), sõnade au ja nõu puhul pole sama võimalik öelda isegi osastava puhul; öeldu kehtib igasuguse tuntud silbiksisitluse korral.

Öeldust võiks järeldada, et silbi mõiste rakendamine on nii õigekirjutuses kui ka muutmisõpetuses küsitava väärtusega, kuid selline järeldus on ehk siiski ennatlik (pealegi ei kuulu muutmisõpetuse vaatlemine khesoleva kirjutise raamesse). Vaadelgem veelgi poolitamisreegleid.

Keltoodud 2. reegel toob kaasa harilikult 2-4 täheruumi täiendava kulu, vrd. lai-a-/del, kus juhul, kui sidekriipsule ruumi ei jätku, läheb kaotsi sõnavahe (1 täheruum) ja 3 täheruumi (lai). Reegli kasuks pole ühtki argumenti.

Nimetatud 3. reegel toob kaasa esimesel juhul 2 täheruumi täiendava kulu, teisel juhul harilikult 2-3 täheruumi täiendava kulu (vrd. lai-/a). Siiski on mõeldav, et ühetähelise

silbi jätmisest rea lõppu või viimisest rea algusse võib tulla rohkem tulli, kui seda suudab huvitada 2-täheruumiline kokkuhoid. Seega võib seda reeglit vaadelda ka kui lugemist hõlbustavat.

Soovituse liitsõnade liitumiskohalt poolitamise kasuks on EKG I2 esitanud rea valmukaid näiteid, vrd. viljari-/kas-tel, kuu-/setukas, elutu-/lest jne. pro vilja-/rikastel, elu-/tu-lest, kuuse-/tukas. Näib, et sellised näited on piisavaks vastuargumendiks E. Nurme iseenesest tähelepanuväärivale ettepanekule poolitamisreeglite taandamisest ühele reeglile: sõnu poolitatagu silbipiirilt, jättes ühetähelised silbid sõna alguses või lõpus eraldamata.⁷

2.2. Lugemist hõlbustavad kitsendused. Eesti poolitamisreeg-
leist võib siia lugeda §2.1 vaadelduist 3. ja 4. reegli.

2.3. Morfoloogilised kitsendused. Eesti poolitamisreegleist ei kujuta ükski enesest morfoloogilist kitsendust, kui mitte arvestada soovitusi poolitada liitsõnu ainult liitumiskohalt. Seevastu on antud poolitamissüsteemi paindlikustav võimalus poolitada sõnu, nagu fotograaf, demokraatia ka viisil foto-/graaf, demo-/kraatia.

2.4. Lähtekeele õigekirjutusel põhinevad kitsendused. Siia kuuluvad reeglid võõrnimede, eeskätt vene nimede poolitamise-
st. Reeglite loendamise asemel piirdugem näidetega: luba-

⁷ Vt. E. K i n d l a m, Kui palju reegleid vajame sõnade poolitamiseks? - "Keel ja Kirjandus" 1965, 6, lk. 357.

takse poolitada Vere-/štšagin ja Verešt-/šagin, kuid mitte Vereš-/tšagin, kuigi lubatakse poolitada Arak-/tšejev ja Arakt-/šejev ja ei lubata poolitada Ara-/ktšejev. ÕS lubab poolitada vaid Bro-/cken, Man-/chester, kuid mitte Broc-/ken, Mano-/hester (KKÕR ja KKG I2 vaatlevad vaid vene nimede poolitamist); KKÕR lubab poolitada vaid Bogo-/ljubov, Merz-/ljakov, kuid ÕS ja KKG I2 lubavad ka poolitamist Bogol-/jubov, Merzl-/jakov.

Tuleb nentida, et reeglistikud on võõrnimede osas esiteks üksteisele vastukäivad ja teiseks puudulikud: pole loogiline esitada kitsendusi vaid valitud keelte (valitud) nimede jaoks; kui selliseid kitsendusi juba esitada, olgu esitatud kitsendused maailma igast keelest pärinevate nimede jaoks eraldi. Kui poolitatakse Vere-/štšagin, poolitatagu ka Lumu-/mba ja Gize-/nga. Kui pole võimalik esitada kitsendusi kõigist maailma keeltest pärinevate nimede jaoks, ei või neid esitada ühegi jaoks.

2.5. Kokkuvõtte. Vaadeldud reeglistikest võib lugeda järjekindlaimaks ja põhjendatuimaks ÕS-i; ÕS-ile võib üksnes ette heita puudulikke reegleid võõrnimede poolitamise osas. Küsitavaks jääb vaid, kas kiri eelneb kõnele, liiatigi ei peaks selline eeldus vastama autorite kavatsustele. Teiste reeglistike osas jääb põhjendamatuks juba traditsioonilise silbi tarvilikkus poolitamisreeglistikus.

Kõigi reeglistike puhul toob silbikontseptsiooni rakendamine kaasa kirjutusmaterjali pinna teatava ebaotstarbeka kasutamise ja ebaühtlase pikkusega read. Kui trükitekstide ladumi-

sel on reapiikkust võimalik ühtlustada, siis masinakirja puhul ei tule see võimalus praktiliselt arvesse (tuleb aga silmas pida, et viimasel ajal levib kiiresti masinakirjatekstide fotomehaaniline paljundamine).

3. Otstarbeka poolitamise võimalused. Ilmselt on otstarbekas loobuda silbikontseptsiooni rakendamisest poolitamisel, seda enam, et traditsioonilise silbi foneetiline põhjendatus on küsitav. Kirjapildi loetavuse seisukohalt võib see esialgu osutada segavaks (harjumatuks), kuid tegelikult on juba loobutud näit. sellegi loetavuse huvides antud reegli või soovitusetahtmisest, et lühendeid ja numbriga kirjutatud arvsõnu ei tule jätta üksikult rea lõppu ega üle viia.

Näib, et ainukesed asjaolud, mida tuleb arvestada, on: 1) sõnaalguline täht ärgu järgu rea lõppu, 2) sõnalõpuline täht ärgu olgu rea algul, 3) ei tohi olla võimalust lugeda näit. liitsõna kuuse(-)tukas liitsõnana kuu(-)setukas.

Eeldustel, et (1) on sõnu, mis on fikseeritavad kui liitsõnad, ja et (2) liitsõna osasõna on sõna, võib sõnastada järgmised reeglid.

1. Liitsõna poolitamisel liitumiskohalt algab järgmine rida sidekriipsuga. Näit.: venna/-tütrel, nõu/-kogule.

2. Sõna (ka liitsõna osasõna) poolitamisel seisab rea lõpul sidekriips. Näit.: tü-/trel, tüt-/rel, tütr-/el.

3. Sõna poolitamisel ei eraldata algusest ega lõpust u h - t e tähte.

Arvestades eesti keele õigekirjutust tuleb sõnastada järgmised morfoloogilised kitsendused.

la. Liide -gi ~ -ki ning tuletusliide -kond viiakse üle kui liitsõna osasõnad.

lb. Tuletusliide -lane eelneva l järel ning tuletusliide -ne ~ -se vastavalt n ja s järel viiakse üle kui liitsõna osasõnad.

Pandagu tähele, et esitatud reeglistikus nagu eelmisteski on poolitamisele esitatud kõrgemad nõuded kui esitatakse sõnade kokkukirjutamisele - on ju võimalik sõnast kuusetukas poolitamata kujust välja lugeda ka seda, mida poolitatud kujust välja ei tohiks lugeda.⁸ Seetõttu tuleks liitsõna osasõnad eraldada sidekriipsuga, näit.: kuuse-tukas, tõis-arv. Nn. paarissõnade puhul tuleb siis kasutada kaldkriipsu, näit.: isa/ema, õde/ven-da, uhe/teise, uht/teist. Paarissõna teise osasõna viimisel järgmisele reale pole oluline, kas kaldkriips jääb rea lõppu või viiakse üle rea algusse, välja arvatud juhud, kui kaldkriipsu kasutatakse spetsiaalse sulutähisena või tehtemärgina. Neil juhtudel tuleb paarissõnu vältida.

Nuud jääb vaadelda juhtusid, nagu suri- ja õhturiiletus, õe- ja vennalapsed, õe- ja vennapojalapsed (a) õelapsed ja vennapojalapsed, b) õepojalapsed ja vennapojalapsed). Segaduste vältimiseks tuleb siin enam kui kahest osasõnast koosnevate liitsõnade puhul ühine põhisõna eraldada täiendsõnast k a h e

⁸ Analoomilisi juhtusid võib suuremal arvul leida O. K a n - g i l a s k i "Vihkses seletavas sõnaraamatus" - "Keel ja Kirjandus" 1965, 2, lk. 118, 4 - 239, 5 - 316, 6 - 384, 10 - 640, 11 - 697, 12 - 767.

sidekriipsuga: õe- ja venna-poja--lapsed, õe- ja venna--poja-
-lapsed. Silmas pidades poolitamisvõimalust suri-/ ja õhtu-
-riietus tuleb neil puhkudel ärajäetud põhisõnaga täiendsõna
rea lõpul kirjutada järgneva sidekriipsuta: suri/ ja õhtu-
-riietus, õe/ ja venna-lapsed, õe/ ja venna-poja--lapsed, õe
ja venna--poja-lapsed.

О ПЕРЕНОСЕ СЛОВ

Тийт-Рейн Вийтсо

Резюме

Необходимость переноса слов вызвана требованием целесообразного использования поверхности материала, на который текст наносится. Любые правила переноса являются ограничениями, устанавливаемые на перенос, и, следовательно, не вытекают из необходимости переноса. Различают четыре группы ограничений: 1) связанные со слоговостью, 2) облегчающие чтение, 3) морфологические и 4) основывающиеся на орфографии языка-источника.

В статье указывается, что действующие правила переноса эстонских слов противоречивы, за исключением правил в "Õigekeelsuse sõnaraamat" ("Орфографическом словаре"), которые противоречий не содержат, если предположить, что письмо первично по сравнению с речью. Выясняется также, что правила связанные со слоговостью, плохо обоснованы, а правила, основанные на орфографии языка-источника, различны в разных источниках и неполны (учтены лишь имена, происходящие из двух-трех иностранных языков).

При предложении, что (1) имеются слова, устанавливаемые как сложные, и что (2) подслово сложного слова является словом, формулируются следующие правила переноса.

1. При переносе сложного слова на месте сложения новая строчка начинается с дефиса.

2. При переносе слова (или подслова сложного слова) на конце строки стоит дефис.

3. При переносе слова одна буква не выделяется.

SISUKORD

MATI HINT: ORTOEETIA NORMEERIMISE PROBLEEME

Saateks	3
Sissejuhatuseks	4
1. p e a t ü k k: RÕHU NORMEERIMINE	7
1.1. Morfoloogiliselt sidumata kaasrõhk ja morfoloo- giliselt seotud kaasrõhk	7
1.2. Seotud kaasrõhk liitsõnades	15
1.3. Seotud kaasrõhk ja pearõhk võõrsõnades ning nende normeerimise probleemid	15
(1) <u>album</u> -tüüp	23
(2) Liitsõna struktuuriga võõrsõnad	24
(3) <u>seminar-muuseum</u> -tüüp	34
(4) <u>püriit-bensool-impulss-aseptika</u> -tüüp	38
1.4. Seotud kaasrõhk tuletusliidetes	51
2. p e a t ü k k: PALATALISATSIOONI NORMEERIMINE	58
2.1. Palatalisatsiooni normeerimine <u>i</u> -tüvelistes sõnades	61
2.2. Palatalisatsiooni normeerimine <u>i</u> ja <u>j</u> ees	66
2.3. Palatalisatsiooni normeerimine võõrsõnades	71
3. p e a t ü k k: VÄLTE NORMEERIMISEST	78
3.1. Niinimetatud kriitilise vältega sõnade välte- normidest	79
3.2. Välte märkimine ÕS-is (1960)	88

4. p e a t ü k k : VÕÖRSÕNADE ORTOEETIA ÜKSIKKÜSIMUSI	99
4.1. Heliliste klusiilide ja sibilantide koht eesti kirjakeele fonoloogilises süsteemis	100
4.2. Silbipiiri normeerimine vokaalfoneemide järjendis	107
4.3. Anomaalsete foneemijärjendite ja häälikuühendite normeerimisest	112
Lõpetuseks	118
Резюме: Проблемы нормирования орфоэпии	121
REET KASIK: OMASTAVALLISE TAIENDI SUBJEKTILISUSEST JA OBJEKTILISUSEST mine - KONSTRUKTSIOONIS	125
Резюме: О субъектности и объектности генитива в конструкции на -mine	139
TIIT-REIN VIITSO: SÕNADE POOLITAMISEST	141
Резюме: О переносе слов	152